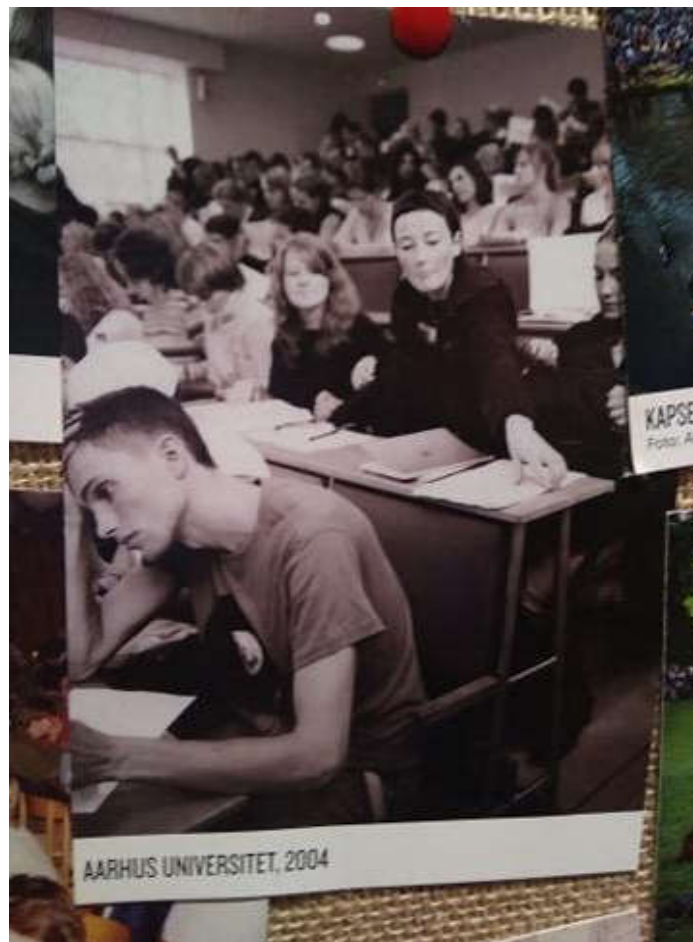

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΜΣ: Σπουδές στην Κινητικότητα

Διονύσιος Γκιάτας

**Από την Ελλάδα στο εξωτερικό:
Μεταπτυχιακοί-ές σπουδαστές-στριες εν κινήσει**

Βόλος, Ιούνιος 2023

ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΡΙΜΕΛΟΥΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ

Κύρια επιβλέπουσα καθηγήτρια: Ελευθερία Δέλτσου

Συνεπιβλέπουσα καθηγήτρια: Βασιλική Γιακουμάκη

Εξετάστρια: Άννα Ματθαίου

“Is migration the exception or the norm?”

- Russel King (2002:94)

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Ευχαριστίες.....	6
Περίληψη.....	8
Εισαγωγή.....	10
Η αφορμή.....	10
Συμβολή της έρευνας.....	11
Μεθοδολογική προσέγγιση και προβληματισμοί της έρευνας.....	15
Δομή.....	19
Κεφάλαιο 1: Κίνητρα κινητικότητας.....	20
Στιγμή της απόφασης.....	20
Erasmus: Μία πρώιμη δοκιμασία.....	23
Από το Grand Tour στα international universities.....	26
Επενδύοντας στο μέλλον.....	30
Ηνωμένο Βασίλειο: Το άπιαστο όνειρο.....	36
Πολυμορφία.....	38
Κεφάλαιο 2: Στερεότυπα και άλλες συγκροτήσεις της ετερότητας.....	40
Περί στερεοτύπων.....	40
Συγκροτήσεις της ελληνικής ταυτότητας.....	43
Στερεοτυπικές δυαδικότητες.....	52

Ετερότητα και διατροφή.....	57
Η άλλη όψη του νομίσματος.....	60
Κεφάλαιο 3: Ελληνικότητες και Νοσταλγία.....	62
Περί νοσταλγίας.....	62
Ορίζοντας τη νοσταλγία.....	63
Λίγος ήλιος, λίγη διασκέδαση και καλό φαγητό.....	69
Νοσταλγώντας την επιστροφή.....	73
Νοσταλγία: Κίνητρο για μία νέα κινητικότητα.....	77
Πορίσματα.....	80
Βιβλιογραφία.....	85

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Για εμένα κάθε εγχείρημα σε ακαδημαϊκό ή ερευνητικό επίπεδο βασίζεται στην πολύωρη προσωπική ενασχόληση και στη συνεργασία. Επομένως, θα ήθελα να ευχαριστήσω από καρδιάς μερικούς ανθρώπους που συνέβαλλαν στην ολοκλήρωση αυτού του έργου.

Το μεγαλύτερο «ευχαριστώ» πηγαίνει δίχως καμία αμφιβολία στην επιβλέπουσα καθηγήτρια μου, κ. Ελευθερία Δέλτσου, η οποία είχε και έχει έναν ρόλο μέντορα στην πορεία μου και που σίγουρα δεν αρκούν αυτές εδώ οι ευχαριστίες. Η βοήθειά της θα μπορούσε να χαρακτηριστεί το λιγότερο πολύτιμη, καθότι ήταν συνεχώς πρόθυμη να αναλύσουμε οποιαδήποτε απορία μου ή προβληματισμό μου και το βασικότερο να αποτελεί μία ένθερμη υποστηρίκτρια στην όλη προσπάθεια που κατέβαλα.

Έπειτα, θα ήθελα να ευχαριστήσω την συνεπιβλέπουσα καθηγήτρια μου, κ. Βασιλική Γιακουμάκη, καθώς συζητήσαμε διεξοδικά τις πτυχές των πορισμάτων της έρευνάς μου, που σχετίζονταν με το πεδίο της τροφής και κυρίως που από την πρώτη στιγμή δέχθηκε με μεγάλη χαρά να συνεπιβλέψει τη διπλωματική μου. Ακόμη, ευχαριστώ την εξετάστρια, κ. Άννα Ματθαίου, που αποδέχθηκε να συμμετάσχει στην τριμελή επιτροπή, διότι θεωρώ ότι είναι πολύ ενδιαφέρον να συμμετέχει ένα άτομο με διαφορετικό επιστημονικό υπόβαθρο -από την ανθρωπολογία- διατηρώντας έτσι το πνεύμα της διεπιστημονικότητας που προωθεί το συγκεκριμένο πρόγραμμα μεταπτυχιακών σπουδών.

Επιπλέον, θα ήθελα να ευχαριστήσω την κ. Πηνελόπη Παπαηλία, η οποία μου έδωσε τη δυνατότητα να αξιοποιήσω το εργαστήριο Κοινωνικής Ανθρωπολογίας για

τη συγγραφή της διπλωματικής μου, τη Ναυσικά Παπαχαραλάμπους, η οποία μου πρότεινε χρήσιμο υλικό για τη θεωρητική πλαισίωση ορισμένων ζητημάτων που άπτονται των ενδιαφερόντων της, καθώς και την Πένυ Πασπάλη με την οποία περάσαμε έξι μήνες στο εργαστήριο Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και αποτέλεσε την «συγκάτοικό» μου σε αυτό τον χώρο.

Βέβαια ένα μεγάλο «ευχαριστώ» οφείλω στα ίδια τα υποκείμενα που μετείχαν στην έρευνα μου, διότι χωρίς τη συμμετοχή τους αναμφίβολα δεν θα είχε υλοποιηθεί η παρούσα έρευνα. Ωστόσο, δίχως τα οικεία μου πρόσωπα ένα τέτοιο εγχείρημα ίσως να μην ήταν μια εύκολη διαδικασία. Καταρχάς, οφείλω ένα τεράστιο «ευχαριστώ» στη Γεωργία Μανάφη και στη Δήμητρα Μοροσού, καθώς με βοήθησαν με την εύρεση ορισμένων συνομιλητών-τριών μου, αντάλλαξα με τις ίδιες πολύ ενδιαφέρουσες απόψεις σχετικά με την έρευνά μου, αλλά κυρίως τις ευχαριστώ γιατί με ενθάρρυναν διαρκώς ψυχολογικά. Επίσης, ευχαριστώ την Αφροδίτη Δάφνη για τις πολύωρες τηλεφωνικές συζητήσεις που είχαμε στη διάρκεια του όλου εγχειρήματος, αλλά και την Κική Καραμανή για πρακτικούς λόγους. Ακόμη, ευχαριστώ όσα άτομα βρίσκονταν στο εργαστήριο σε τακτική βάση και ενδιαφέρονταν να μάθουν νέα από την πορεία μου, δηλαδή, τον Conor Smith, την Έρικα Τσιουκαντάνα και τη Μιχαέλα Κώστογλου.

Τέλος, ευχαριστώ πραγματικά τους γονείς μου, οι οποίοι μου έδωσαν τη δυνατότητα να διαμείνω στο Βόλο σε όλη τη διάρκεια υλοποίησης του μεταπτυχιακού προγράμματος και παρείχαν κάθε «άνεση» που είχα ανάγκη όλο αυτό το διάστημα.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Σε ένα αυξανόμενο κλίμα εργασιακής επισφάλειας, κοινωνικοοικονομικών κρίσεων και γεωπολιτικών αλλαγών νέοι άνθρωποι επιδιώκουν να εξειδικευτούν, ώστε να έχουν περισσότερες προοπτικές για τη διεκδίκηση μιας θέσης εργασίας. Για την επίτευξη αυτού του στόχου πολλά άτομα από την Ελλάδα, ενώ θα μπορούσαν να εξειδικευτούν στην Ελλάδα, επιδιώκουν εντέλει να συνεχίσουν τις μεταπτυχιακές τους σπουδές στο εξωτερικό και πιο συγκεκριμένα σε χώρες της βορειοδυτικής Ευρώπης. Σε αυτή την έρευνα εξετάζονται τα βιώματα νέων ανθρώπων που θεώρησαν την συνθήκη της κινητικότητας ως μία προνομιακή κατάσταση και την επέλεξαν με στόχο να αποφέρει σε εκείνους θετικά στοιχεία και εμπειρίες. Η διερεύνηση αυτής της μετακίνησης δεν έχει ως μοναδικό σκοπό την καταγραφή των κινήτρων και των παραγόντων που συνέβαλλαν στην επιτέλεση αυτής της κινητικότητας, αλλά στοχεύει και στην εξέταση των βιωμένων εμπειριών των υποκειμένων. Πιο συγκεκριμένα, διερευνάται ο τρόπος αλληλεπίδρασης του κάθε ατόμου με υποκείμενα και στοιχεία της ετερότητας, αλλά και πως το ίδιο το άτομο συγκροτεί συσχεσιακά τη δική του εθνική ταυτότητα. Επιπλέον, σε όλο αυτό το πλαίσιο της μετακίνησης αναμφίβολα καταγράφονται και εξετάζονται τα συναισθήματα των μεταπτυχιακών σπουδαστών-στριών, εκ των οποίων εκείνο της νοσταλγίας που κυριαρχεί.

Λέξεις κλειδιά: Μεταπτυχιακές σπουδές, Βορειοδυτική Ευρώπη, Κινητικότητα, Κίνητρα, Στερεότυπα, Νοσταλγία

ABSTRACT

In an increasing climate of job insecurity, socio-economic crises and geopolitical changes, young people are seeking to specialise in order to have better prospects of claiming a job. In order to achieve this goal, many people from Greece, while they could specialise in Greece, ultimately seek to continue their postgraduate studies abroad and more specifically in countries in North-West Europe. This research examines the experiences of young people who considered the condition of mobility as a privileged situation and chose it in order to bring them positive elements and experiences. The exploration of this mobility is not only aimed at documenting the motivations and factors that contributed to the performance of this mobility, but also aims to examine the lived experiences of the subjects. More specifically, it explores how each individual interacts with subjects and elements of otherness, but also how the individual himself or herself relationally constructs his or her own ethnic identity. Moreover, throughout this context of displacement, the emotions of the postgraduate student-students are undoubtedly recorded and examined, of which that of nostalgia predominates.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η αφορμή

Τα αρχικά ερωτήματα της παρούσας έρευνας είχαν προκύψει ουσιαστικά ήδη πριν το ξεκίνημα των μεταπτυχιακών σπουδών μου, όταν αμφιταλαντευόμουν εάν θα έπρεπε να συνεχίσω την ακαδημαϊκή μου εξέλιξη στην Ελλάδα ή εάν θα ήταν καλύτερο να προετοιμασθώ για τη διεκδίκηση μίας θέσης σε κάποιο πανεπιστημιακό ίδρυμα εκτός της ελληνικής επικράτειας. Εντέλει, αποφάσισα να συνεχίσω τις σπουδές μου στην Ελλάδα και είμαι σε θέση να ομολογήσω ότι δεν το έχω μετανιώσει καθόλου, καθώς διανοιχθήκαν νέα ερευνητικά ενδιαφέροντα, βίωσα ένα πολύ σημαντικό αλληλέγγυο κλίμα, κάτι που δυστυχώς δεν είναι δεδομένο και τέλος οι συνθήκες διαβίωσης στο ελληνικό πανεπιστήμιο συνέβαλαν δραστικά στη διαμόρφωση της κοινωνικοπολιτικής ιδεολογίας μου. Ωστόσο, αρκετές φορές στη διάρκεια αυτών των δύο χρόνων αμφιταλαντεύτηκα εάν αυτή η απόφασή μου ήταν η πιο κατάλληλη κίνηση για τη μελλοντική μου πορεία. Πολλές φορές διερωτήθηκα τους λόγους για τους οποίους άλλοι νέοι άνθρωποι έχουν επιλέξει να συνεχίσουν τις σπουδές τους στο εξωτερικό, σκεφτόμουν δηλαδή, εάν αυτή η απόφαση αποτελεί μια στρατηγική κίνηση καριέρας ή εάν απλά αποτελεί μία απόδραση από τη ζοφερή ελληνική πραγματικότητα που βιώνουν οι νέοι άνθρωποι στην Ελλάδα.

Όλος αυτός ο διαρκής και εσωτερικός στοχασμός είχε δύο άμεσες απόρροies. Εφόσον, εντέλει, υλοποίησα το μεταπτυχιακό μου στην Ελλάδα, η πρώτη συνέπεια αφορά την απόφαση μου να συμμετάσχω μετά την ολοκλήρωση των μεταπτυχιακών μου σπουδών στο πρόγραμμα Erasmus+ Placement, το οποίο δίνει τη δυνατότητα στο εκάστοτε άτομο να υλοποιήσει την πρακτική του είτε σε κάποιο ευρωπαϊκό ακαδημαϊκό ίδρυμα είτε σε κάποιο ευρωπαϊκό ερευνητικό κέντρο ή άλλο ιδιωτικό

φορέα. Δημιουργήθηκε, δηλαδή, η ανάγκη και η προσωπική περιέργεια να αποκτήσω την εμπειρία της διαμονής σε μία άλλη χώρα, να δω τον τρόπο οργάνωσης και λειτουργίας ενός πανεπιστημίου εκτός της ελληνικής επικράτειας και τέλος να αποστασιοποιηθώ εν μέρει από τις τρέχουσες εξελίξεις στην Ελλάδα. Ωστόσο, η υπερανάλυση όλων αυτών των σκέψεων με οδήγησαν να επιθυμώ διακαώς να μάθω πώς βίωσαν και βιώνουν άλλοι-ες νέοι-ες την εμπειρία της παρακολούθησης ενός μεταπτυχιακού προγράμματος εκτός Ελλάδας και έτσι κάπου στις αρχές Αυγούστου του 2022 κατέληξα ότι εφόσον όλο αυτό αποτελεί ένα προσωπικό εσωτερικό ερώτημα, θα ήταν ενδιαφέρον να μετουσιωθεί σε μία έρευνα συνδυάζοντας δύο επιστημονικά πεδία, την Ανθρωπολογία και τις Σπουδές Κινητικότητας.

Συμβολή της έρευνας

Σύμφωνα με τον Walzer (1990), η κινητικότητα ως έννοια και ως κοινωνική πρακτική -στο δυτικό κόσμο τουλάχιστον- έχει συνδεθεί άρρηκτα με τη φιλελεύθερη ιδεολογία, καθώς προτάσσεται η απρόσκοπτη κίνηση του χρήματος, των ιδεών και των ανθρώπων (στο Φωτόπουλος 2015:142-143). Στη μεγάλη πλειοψηφία των δυτικών κοινωνιών, η κινητικότητα αποτελεί μία βασική προσδοκία του νεανικού πληθυσμού. Κάτι τέτοιο μπορεί να υλοποιηθεί είτε μέσω της εγχώριας μετακίνησης είτε μέσω της διακίνησης του νεανικού πληθυσμού εκτός των εθνικών συνόρων. Σύμφωνα με τον Cairns (2014:13) η δεύτερη μορφή κινητικότητας αφορά κυρίως υποκείμενα που επιδιώκουν υψηλόβαθμες θέσεις εργασίας. Ωστόσο, ένας από τους βασικούς στόχους της παρούσας έρευνας, εκτός των άλλων πορισμάτων, είναι να αποδείξει ότι σε ένα ολοένα αυξανόμενο κλίμα εργασιακής επισφάλειας νέοι άνθρωποι επιδιώκουν να αποκομίσουν όσο το δυνατόν περισσότερα τυπικά προσόντα, ώστε να διεκδικήσουν απλώς μία θέση εργασίας και όχι απαραίτητα μία υψηλόβαθμη θέση με καλές απολαβές. Όπως φαίνεται, λοιπόν, το φαινόμενο της

κινητικότητα είναι μία αμφίσημη έννοια, διότι για ορισμένα υποκείμενα αποτελεί την ευκαιρία για την ανάδειξη των δυνατοτήτων τους, ενώ για άλλα αποτελεί απλώς την έσχατη λύση προκειμένου να επιβιώσουν (Φωτόπουλος 2015:144).¹

Παρότι στην αρχή είχα επιφυλάξεις μήπως τα ζητούμενα αυτής της έρευνας δεν ήταν αρκετά «προκλητικά», μέσω συζητήσεων από ανθρώπους του ευρύτερου ακαδημαϊκού χώρου -όχι απαραίτητα του κλάδου της ανθρωπολογίας- συνειδητοποίησα ότι η εκπαιδευτική κινητικότητα είναι κάτι που προβληματίζει γενικά και ίσως, μάλιστα, θα έπρεπε να προβληματίζει περισσότερο και την εκάστοτε πολιτική ηγεσία της χώρας. Η παγκόσμια δημοσιονομική κρίση του 2008 και η επακόλουθη οικονομική ύφεση που επικράτησε στην Ελλάδα, αλλά και σε άλλες χώρες του ευρωπαϊκού νότου, ανέδειξαν το ζήτημα της «διαρροής εγκεφάλων» ή αλλιώς το περίφημο «brain drain».² Είναι ιδιαίτερα σημαντικό να εμπεδωθεί ότι φαινόμενα όπως το «brain drain» αποτελούν το αποτέλεσμα διαφόρων παθογενειών, οι οποίες εντοπίζονται στο παραγωγικό μοντέλο της εκάστοτε χώρας, τις πολιτικές απασχόλησης που η ίδια εφαρμόζει, τη σχέση του εκπαιδευτικού συστήματος με την παραγωγή και την απασχόληση, καθώς και τις πολιτικές κινητικότητας μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας. (Φωτόπουλος 2015:140-141).

Σε αυτό το σημείο θα ήθελα να εστιάσω στους βασικούς λόγους για τους οποίους θεωρώ ότι αυτή η έρευνα είναι ενδιαφέρον να μελετηθεί. Καταρχάς, το ενδιαφέρον των Ανθρωπιστικών Σπουδών γενικότερα σχετικά με την κινητικότητα των νέων παραμένει ακόμη κάπως περιορισμένο. Στην αναζήτηση μου να βρω υλικό,

¹ Αυτή η αμφισημία ταιριάζει πλήρως με τη θεώρηση του Bauman, ο οποίος προκειμένου να αναδείξει ότι η κινητικότητα είναι μία διφορούμενη έννοια, προχώρησε στην διάκριση των ανθρώπων ανάμεσα στους «πλάνητες», οι οποίοι μετακινούνται βίαια και στους «τουρίστες», οι οποίοι μετακινούνται για λόγους αναψυχής και αναζήτησης νέων εμπειριών (Φωτόπουλος 2015:144-145).

² Ο όρος «brain drain» εμφανίζεται για πρώτη φορά το 1963 σε μία έκθεση της Royal Society of London σχετικά με τη μετανάστευση βρετανών επιστημόνων στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής (Λαμπριανίδης 2011:28).

ώστε να πλαισιώσω θεωρητικά τα ευρήματά μου, συνειδητοποίησα ότι από την οπτική της Κοινωνιολογίας έχουν γίνει πολλές έρευνες που να αφορούν την εκπαιδευτική κινητικότητα, αλλά ακόμη και εκεί το κέντρο εστίασης αφορά τους-τις προπτυχιακούς-ές φοιτητές-τριες και όχι τους-τις μεταπτυχιακούς-ές φοιτητές-τριες. Επιπλέον, από πλευράς της Ανθρωπολογίας έχουν γίνει αρκετές μελέτες αναφορικά με το πρόγραμμα Erasmus, αλλά και όσες άλλες εθνογραφικές έρευνες έχουν γίνει για το φαινόμενο της εκπαιδευτικής κινητικότητας γενικότερα, κατά βάση επικεντρώνονται σε υποκείμενα προερχόμενα από Αφρική, Ασία και χώρες της Ανατολικής Ευρώπης παραμερίζοντας πόσο επίκαιρο είναι αυτό το ζήτημα για τις χώρες του ευρωπαϊκού νότου. Ιδιαίτερα μάλιστα για την συγκεκριμένη «ομάδα», δηλαδή των μεταπτυχιακών φοιτητών-τριών, η έρευνα είναι αρκετά περιορισμένη ανεξαρτήτως γεωγραφικού προσανατολισμού.

Σύμφωνα με τον Ploner (2017:427) οι φωνές των διεθνών φοιτητών-τριών εξακολουθούν να φιμώνονται στις τρέχουσες συζητήσεις για το φαινόμενο της εκπαιδευτικής κινητικότητας. Το γεγονός ότι οι φοιτητές-τριες έχουν μετατραπεί σε αφανείς ήρωες-ίδες αυτού του φαινομένου, ενώ θα έπρεπε να είναι το επίκεντρο μελέτης, διότι κατέχουν πρωταγωνιστικό ρόλο, αποτελεί άλλον έναν ακόμη βασικό παράγοντα όπου θεωρώ ότι αυτή η έρευνα μπορεί να αποτελέσει μία σημαντική συμβολή για τη μελέτη της εκπαιδευτικής κινητικότητας. Πράγματι, μία μεγάλη πλειοψηφία των ερευνών ασχολείται κατά βάση με τις πολιτικές πρακτικές που ακολουθούν τα πανεπιστήμια σχετικά με την προσέλκυση των διεθνών φοιτητών-τριών, παραγνωρίζοντας πόσο σημαντικά είναι τα βιώματα των ίδιων των φοιτητών-τριών. Η θέαση ενός φαινομένου δεν θα πρέπει να είναι μονόπλευρη, αλλά θα πρέπει να εξετάζεται ποικιλοτρόπως. Αυτή η έρευνα αποτελεί μία καλή ευκαιρία να ακουστούν «οι φωνές από τα κάτω» που συχνά παραλείπονται. Στην προκειμένη

περίπτωση «οι φωνές από τα κάτω» είναι οι φωνές των μεταπτυχιακών φοιτητών-τριών. Είναι βασικό σε κάθε εξέταση ενός φαινομένου να μην καταγράφεται μόνο η οπτική των ηγεμονικών λόγων, αλλά να παρέχεται η δυνατότητα θέασης των subaltern (υπεξούσιων) υποκειμένων.³

Ένα ακόμη στοιχείο για το οποίο θεωρώ ότι η μελέτη αυτής της «ομάδας» ανθρώπων που μετακινούνται είναι ενδιαφέρουσα, είναι επειδή κυρίως τα τελευταία χρόνια η κινητικότητα έχει ταυτιστεί με ένα αίσθημα εξαναγκασμού, παραβλέποντας, όμως, άλλες μορφές κινητικότητας. Στην προκειμένη περίπτωση η κινητικότητα τους δεν εδράζει σε μία άμεση υποχρεωτικότητα, όπως για παράδειγμα υποκείμενα που υφίστανται πολιτικές διώξεις, αλλά αφορά πρακτικούς λόγους (Cairns 2014:12). Σαφώς εμπεριέχει μία έμμεση υποχρεωτικότητα, καθώς ορισμένα υποκείμενα αδυνατούν να εκπληρώσουν τις προσωπικές τους φιλοδοξίες εάν επιλέξουν την κατάσταση της ακινησίας, ενώ για άλλα υποκείμενα η κινητικότητα είναι ζήτημα επιβίωσης, διότι οι συνθήκες στις οποίες ζουν είναι οριακές. Ωστόσο, σε καμία περίπτωση δεν θα μπορούσε να γίνει σύγκριση μεταξύ ανθρώπων που προσπαθούν να ξεφύγουν από μία ακραία κατάσταση, όπως είναι ο πόλεμος, και ανθρώπων που επιλέγουν να μετακινηθούν με σκοπό να πραγματοποιήσουν κάποιους στόχους τους.

Εδώ, ακριβώς, έγκειται ένας πολύ κρίσιμος προβληματισμός σχετικά με το πρόσημο που μπορεί να αποδοθεί στο συγκεκριμένο είδος κινητικότητας. Τα όρια

³ Η κυριολεκτική σημασία του subaltern αφορά τον κατώτερο στρατιωτικό ή υπάλληλο και χρησιμοποιείται από τον Antonio Gramsci, ο οποίος επεξεργάζεται, την έννοια, ώστε να συμπεριλάβει τις κατηγορίες των «κατώτερων» και «περιθωριοποιημένων» υποκειμένων. Παρόλο, που η ιστοριογραφία της Ινδίας ενδιαφερόταν κυρίως για τις κυρίαρχες αποικιοκρατικές τάξεις και τις τοπικές ελίτ, μια ομάδα ιστορικών, η ομάδα των Subaltern Studies, αναζήτησε έναν εναλλακτικό τρόπο θέασης της ιστορίας. Οι πρωτεργάτες θεωρητικοί των Subaltern Studies στράφηκαν προς την γκραμισιανή σκέψη και υιοθέτησαν την κατηγορία των «υπάλληλων» υποκειμένων. Στο έργο τους, η έννοια των «υπάλληλων» υποκειμένων συνδέθηκε με τις εξεγέρσεις των αγροτικών στρωμάτων κατά της αποικιοκρατίας (Γαζή, 2008, σελ. 6). Στην πραγματικότητα, μέσω των κειμένων τους, αναδείχθηκε η ταυτόχρονη παρουσία και απουσία των υπεξούσιων υποκειμένων από την κυρίαρχη πλευρά θέασης της Ιστορίας, που εξέφραζε την ηγεμονία των ελίτ. Επομένως, απόρροια του έργου τους ήταν η εμπέδωση ότι η υπεξούσια υποκειμενικότητα ήταν ρευστή και μαχόμενη (Λαλιώτου, 2016, σελ. 77).

είναι ιδιαίτερα ρευστά, καθώς ενώ αυτή η μετακίνηση αφορά μία προσωπική επιλογή του εκάστοτε υποκειμένου και όχι μία εξαναγκαστική απόφαση, δεν βιώνουν όλα τα υποκείμενα ευχάριστα τη συγκεκριμένη εμπειρία. Σίγουρα, αποτελεί για όλους-ες μία ιδιαίτερα σημαντική εμπειρία για τη ζωή τους, αλλά δεν σημαίνει ότι επιτελέστηκε με ευκολία ή ότι δεν υπήρχαν δυσκολίες στη διάρκεια υλοποίησής της. Επομένως, το πρόσημο για αυτού του είδους την κινητικότητα είναι αμφίσημο, καθώς εξαρτάται από το πώς το νοηματοδοτεί το κάθε υποκείμενο. Για αυτό το λόγο θεωρώ εξαιρετικά σημαντικό και χρήσιμο το γεγονός ότι η εξέταση αυτού του φαινομένου γίνεται από μία ανθρωπολογική οπτική, ώστε να μην μελετηθούν απλώς τα κίνητρα των φοιτητών-τριών που επιτελούν αυτή τη μετακίνηση, αλλά να διερευνηθούν τα προσωπικά βιώματά τους και μάλιστα χωρίς περιττές γενικεύσεις.

Μεθοδολογική προσέγγιση και προβληματισμοί έρευνας

Προτού προβώ σε μία ανάλυση της μεθοδολογικής προσέγγισης που χρησιμοποίησα, θα αναφερθώ σε κάποιους τεχνικούς περιορισμούς που τέθηκαν με άμεσο ή έμμεσο τρόπο από μένα. Η παρούσα έρευνα εστιάζει σε ανθρώπους που υλοποίησαν τις προπτυχιακές τους σπουδές στην Ελλάδα και έπειτα αποφάσισαν να μετακινηθούν σε κάποια χώρα της βορειοδυτικής Ευρώπης, ώστε να συνεχίσουν εκεί τις μεταπτυχιακές τους σπουδές. Στα πρώτα βήματα της έρευνάς μου δεν είχα εξαρχής θέσει γεωγραφικούς περιορισμούς, πέραν δηλαδή του ότι με ενδιέφερε η εκκίνηση του σημείου κινητικότητας να είναι η Ελλάδα και οι «προορισμοί» να είναι χώρες της Ευρώπης. Παρόλα αυτά, όσα υποκείμενα κατάφερα να εντοπίσω αφορούσαν τις Σκανδιναβικές χώρες, το Ηνωμένο Βασίλειο, τη Γαλλία, την Ολλανδία και τις γερμανόφωνες χώρες. Δεν μπορώ με απόλυτη βεβαιότητα να εξάγω κάποιο ασφαλές συμπέρασμα και ίσως θα ήταν αυθαίρετο, ωστόσο, ίσως αυτό μαρτυρεί μία τάση των Ελλήνων-ίδων φοιτητών-τριών να στρέφονται σε χώρες της βορειοδυτικής Ευρώπης

και όχι σε χώρες της Ανατολικής Ευρώπης ή ακόμη στις μεσογειακές χώρες, οι οποίες από τις συνομιλίες που είχα, κατάλαβα ότι προτιμώνται για την εμπειρία Erasmus, αλλά όχι για παρακολούθηση μεταπτυχιακών προγραμμάτων.

Αυτό βέβαια συμβαδίζει με μία γενικότερη παγκόσμια προτίμηση για τις εργασιακές συνθήκες σε χώρες της βορειοδυτικής Ευρώπης (Λαμπριανίδης 2011:28). Εξάλλου, είναι σαφές πως τα τελευταία χρόνια τα θεμέλια της Ευρωπαϊκής Ένωσης έχουν δοκιμασθεί αλλεπάλληλες φορές, καθώς οι κρίσεις χρέους των ευρωπαϊκών χωρών του νότου και η ραγδαία αύξηση της ανεργίας εκεί, έχει δημιουργήσει ένα μεγάλο χάσμα μεταξύ ευρωπαϊκού βορά και νότου (Φωτόπουλος 2015:148).⁴ Έτσι, αναμφίβολα, η κινητικότητα στην Ευρώπη διαδραματίζεται σε δύο άνισους πόλους, ανάμεσα στον χρεωμένο οικονομικά νότο και στον αναπτυσσόμενο βιομηχανικά βορρά (Φωτόπουλος 2015:144).

Για την υλοποίηση αυτής της έρευνας, λοιπόν, συνομίλησα με 18 ανθρώπους, εκ των οποίων 12 είναι εν ενεργεία μεταπτυχιακοί-ές φοιτητές-τριες και οι υπόλοιποι-ες έχουν ολοκληρώσει τις μεταπτυχιακές τους σπουδές. Ως προς το ηλικιακό εύρος των συνομιλητών-τριών μου όλοι-ες έχουν γεννηθεί εντός της περιόδου 1993-1999, με εξαίρεση έναν συνομιλητή μου, ο οποίος είναι γεννημένος το 1987. Η ηλικιακή αυτή ομάδα προέκυψε κατά τη διάρκεια της έρευνάς μου, καθώς αυτό που με ενδιέφερε κατά βάση ήταν η χρονική περίοδος όπου υλοποιήθηκε το μεταπτυχιακό και όχι απαραίτητα το ηλικιακό εύρος των συνομιλητών-τριών μου. Η χρονική περίοδος υλοποίησης των μεταπτυχιακών σπουδών των συνομιλητών-τριών μου αφορά το διάστημα από το 2015 και έπειτα. Πρόκειται για μία περίοδο με συνεχείς

⁴ Σύμφωνα, μάλιστα, με τον Φωτόπουλο (2015:140) η εικόνα αυτή αποτυπώνεται με δύο πολύ χαρακτηριστικούς τρόπους. Καταρχάς, με την ανάδυση ενός ευρωσκεπτιστικού αισθήματος, το οποίο έχει ως απόρροια την απόρριψη των ευρωπαϊκών ιδεωδών. Επιπροσθέτως, όμως, γίνεται αντιληπτό από την ανάδυση της υποτιμητικής αναφοράς για τις χώρες του ευρωπαϊκού νότου ως P.I.G.S (Portugal, Italy, Greece, Spain).

μεταβολές σε εθνικό και διεθνές επίπεδο. Στην Ελλάδα η περίοδος αυτή στιγματίζεται τόσο από την εναλλαγή δύο πολιτικών κομμάτων στη διακυβέρνηση της χώρας, του Συνασπισμού Ριζοσπαστικής Αριστεράς και της Νέας Δημοκρατίας, όσο και από την υπογραφή της τρίτης μνημονιακής σύμβασης μεταξύ της Ελλάδας και των ευρωπαϊκών θεσμών το 2015. Οι διεθνείς συγκυρίες, όμως, ήταν ακόμη πιο ραγδαίες και επηρέασαν σαφώς και την Ελλάδα. Πιο συγκεκριμένα, μεσολάβησε η έξοδος του Ηνωμένου Βασιλείου από τα πλαίσια της Ευρωπαϊκής Ένωσης το 2020, η πανδημική κρίση που ξέσπασε το 2020, η εισβολή της Ρωσίας στην Ουκρανία στις αρχές του 2022 και μία γενικότερη συντηριτικοποίηση της δυτικής κοινωνίας, η οποία αποτυπώνεται τόσο στα ανοδικά ποσοστά ακροδεξιών ευρωπαϊκών κομμάτων όσο και στην έντονη τοξική πολιτική αντιπαράθεση που αποτυπώθηκε στις τελευταίες αμερικανικές εκλογές του 2020 και του 2022. Όλες αυτές οι συνθήκες έχουν διαμορφώσει ένα αρκετά επισφαλές περιβάλλον, στο οποίο νέοι άνθρωποι, όπως οι συνομιλητές-τριες μου, καλούνται να λάβουν αποφάσεις για τη μελλοντική τους ζωή.

Η μεθοδολογική προσέγγιση, λοιπόν, που ακολούθησα στην παρούσα έρευνα είναι αυτή των βιογραφικών αφηγηματικών συνεντεύξεων.⁵ Πιο συγκεκριμένα, ο-η ερωτώμενος-η καλείται να μεταφερθεί νοητικά σε μία παρελθοντική συνθήκη και να αφηγηθεί τα βιώματά του, έστω και από μία φιλτραρισμένη παροντική οπτική (Τσιώλης 2014:248-249). Οι συνομιλίες που πραγματοποίησα με τους-τις συνομιλητές-τριες μου παραπέμπουν στον τύπο των «ποιοτικών συνεντεύξεων» και πιο συγκεκριμένα, στις «ημιδομημένες συνεντεύξεις».⁶ Μολονότι, υπήρχε ένα

⁵ Σύμφωνα με τον Τσιώλη (2014:197) οι βιογραφικές αφηγήσεις θεωρούνται από τις κοινωνικές επιστήμες μία προνομιακή μέθοδος για τη διερεύνηση των ανθρώπινων εμπειριών και των συγκροτήσεων των ταυτοτήτων. Είναι μία μέθοδος με διεπιστημονικό χαρακτήρα, καθώς την αξιοποιεί μία μεγάλη μερίδα ανθρωπιστικών επιστημόνων, όπως για παράδειγμα, ανθρωπολόγοι, ιστορικοί, κοινωνιολόγοι και ψυχολόγοι.

⁶ Καταρχάς, ως «ποιοτική συνέντευξη» χαρακτηρίζεται η συνέντευξη κατά την οποία ο συνεντευκτής προσαρμόζει τη συζήτηση ανάλογα με το εκάστοτε υποκείμενο έρευνας (Adler & Clark 2018:344). Η «ποιοτική συνέντευξη» διακρίνεται στην «ημιδομημένη» και στη «μη δομημένη» (Adler & Clark

συγκεκριμένο πλάνο ερωτήσεων όπου επιδίωκα να θέσω, κάποιες πτυχές της έρευνάς μου, προέκυψαν στην πορεία των συνομιλιών μου με άλλα υποκείμενα. Ωστόσο, όπως ανέφερα και προηγουμένως, κάποια υποκείμενα με τα οποία συνομίλησα είναι ακόμη εν ενεργεία φοιτητές-τριες ενώ άλλα υποκείμενα εργάζονται είτε στην Ελλάδα είτε στο εξωτερικό. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, οι συνομιλίες μου εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων να πραγματοποιηθούν κατά βάση διαδικτυακά, καθώς δεν ήταν εφικτό να ταξιδέψω σε όλες αυτές τις χώρες, ώστε να μιλήσω απευθείας με τους-τις συνομιλητές-τριες μου. Αυτό βεβαίως εξηγεί και τον λόγο που δεν υλοποίησα κάποια επιτόπια έρευνα. Οι συνομιλητές-τριες μου είναι διασκορπισμένοι-ες σε έντεκα χώρες -μεταξύ αυτών και της Ελλάδας. Επομένως, θα ήταν αρκετά δύσκολο να γίνει μία απόπειρα επιτόπιας έρευνας σε τόσο μακρινές γεωγραφικά περιοχές.

Αναμφίβολα, μία «συνέντευξη», και μάλιστα διαδικτυακή εμπεριέχει κάποια αρνητικά στοιχεία, καθώς οι πληροφορίες που λαμβάνει ο ερευνητής είναι όσες επιθυμεί να δώσει το ίδιο το υποκείμενο. Αυτή η επισήμανση έχει δύο αναγνώσεις. Παρότι, η συζήτηση διαμορφώνεται από την απόσταση και το ηλεκτρονικό μέσο, αυτό δεν σημαίνει ότι δεν είναι διακριτά τα συναισθήματά τους, οι σιωπές τους, αλλά και σημεία στα οποία είτε προσπαθούσαν να αποκρύψουν κάτι είτε να προβάλλουν μία τάση πολιτικής ορθότητας, ώστε να μην παρεξηγηθούν. Επιπλέον, προφανώς, αν υπήρχε η δυνατότητα επίσκεψης στις χώρες των συνομιλητών-τριών μου θα είχα την ευκαιρία να εξερευνήσω τους χώρους στους οποίους κινούνται, τους ανθρώπους που συναναστρέφονται και τις γενικότερες πρακτικές που επιτελούν στην καθημερινότητά τους.

2018:366-367). Στον τύπο της «ημιδομημένης συνέντευξης», που χρησιμοποιήθηκε στην παρούσα έρευνα, υπάρχει ένα σχεδιάγραμμα ερωτήσεων, ωστόσο η διάταξη τους ενδέχεται να μεταβληθεί ανάλογα με τη ροή της συνομιλίας και τις πληροφορίες που λαμβάνει ο συνεντευκτής (Robson 2010:321).

Παρά τους περιορισμούς της συγκεκριμένης ερευνητικής επιλογής, ίσως εξαιτίας της ηλικιακής μου εγγύτητας με τους-τις ίδιους-ες, δημιουργήθηκε ένα αίσθημα οικειότητας, καθώς σε γενικές γραμμές οι αφηγήσεις τους έρεαν χωρίς να χρειάζεται να παρέμβω, ενώ ταυτοχρόνως ήταν έντονη η επιθυμία τους να μου αφηγηθούν όσα περισσότερα μπορούν για τις εμπειρίες τους.

Δομή

Η εργασία διαρθρώνεται ως εξής: Το πρώτο κεφάλαιο αναλύει τους λόγους που οδήγησαν τους-τις συνομιλητές-τριες μου να λάβουν την απόφαση να σπουδάσουν στο εξωτερικό. Εκτός, όμως, από τους παράγοντες επιρροής της κινητικότητας τους, εξετάζεται ακόμη ο βαθμός επίδρασης της εμπειρίας Erasmus στην απόφαση τους για μεταπτυχιακές σπουδές στο εξωτερικό, αλλά και σε τι βαθμό το Brexit έχει επηρεάσει το φαινόμενο της εκπαιδευτικής κινητικότητας. Το δεύτερο κεφάλαιο σχετίζεται με τις στερεοτυπικές αναπαραστάσεις που έχουν οι συνομιλητές-τριες μου απέναντι στην ετερότητα. Δεν αφορά αποκλειστικά στερεότυπα σχετικά με τον τρόπο θέασης των Άλλων υποκειμένων, αλλά σχετίζεται και με μία κριτική στάση που προέβαλαν οι συνομιλητές-τριες μου απέναντι σε ετερογενείς πολιτισμικές πρακτικές, όπως για παράδειγμα στο πεδίο της διατροφής. Ωστόσο, όλες αυτές οι στερεοτυπικές απεικονίσεις διερευνώνται σε σύγκριση με τον τρόπο συγκρότησης των δικών τους ταυτοτήτων. Τα ερωτήματα που αφορούν το τρίτο κεφάλαιο προέκυψαν κατά κύριο λόγο στη διάρκεια της έρευνας και σχετίζονται με το συναίσθημα της νοσταλγίας για τον ελληνικό τρόπο ζωής, αλλά και σε τι βαθμό η νοσταλγία μπορεί να αποτελέσει καταλυτικό ρόλο για μία μελλοντική κατάσταση κινητικότητας.

Κεφάλαιο 1

ΚΙΝΗΤΡΑ ΚΙΝΗΤΙΚΟΤΗΤΑΣ

Στιγμή της απόφασης

“Ξεκάθαρα πας και για το ψώνιο, τώρα μη λέμε ψέματα, ακαδημαϊκά και τέτοια. Ε, πας και λίγο για το instagram.”

Ένα από τα βασικά ερωτήματα που με απασχόλησε, ήδη από τα πρώιμα στάδια αυτής της έρευνας, ήταν να μάθω για ποιους λόγους νέοι άνθρωποι αποφασίζουν να συνεχίσουν τις μεταπτυχιακές τους σπουδές στο εξωτερικό αντί της Ελλάδας. Από τη στιγμή που στην Ελλάδα διατίθεται μία μεγάλη ποικιλία μεταπτυχιακών προγραμμάτων, εκ των οποίων τα περισσότερα παρέχονται ακόμη δωρεάν. Μολονότι, το κόστος διαβίωσης στο εξωτερικό είναι ιδιαίτερα υψηλό εάν υπολογίσει κανείς τα δίδακτρα, τα έξοδα διαμονής και συντήρησης, την ασφάλιση, καθώς και τις όποιες μετακινήσεις από και προς την Ελλάδα, φαίνεται πώς υπάρχουν αρκετοί λόγοι που κάνουν ελκυστικότερα τα μεταπτυχιακά προγράμματα του εξωτερικού αντί των ελληνικών. Ωστόσο, τα παραπάνω λόγια της Σοφίας, η οποία ήταν και η πρώτη μου συνομιλήτρια, με προβληματίσαν αρκετά για το εάν οι συνομιλητές-ήτριες μου λαμβάνοντας την απόφαση να υλοποιήσουν τις μεταπτυχιακές τους σπουδές στο εξωτερικό, στοχεύουν στην πιο άμεση εύρεση εργασίας ή τα κίνητρά τους για ένα τέτοιο εγχείρημα είναι πιο σύνθετα.

Προτού αναλύσω, όμως, τους παράγοντες που ωθούν τους νέους ανθρώπους να εγκαταλείψουν το comfort zone, που τους παρέχει η διαμονή τους στη χώρα

καταγωγή τους, και επιλέγουν να βιώσουν μία νέα συνθήκη σε κάποια άλλη γεωγραφική θέση, θα εστιάσω στο ηλικιακό πλαίσιο που λαμβάνεται μια τέτοια απόφαση, καθώς δεν είναι δεδομένο πως όλα τα υποκείμενα αποφασίζουν για τις μελλοντικές τους προοπτικές την ίδια περίοδο της ζωής τους. Είναι πολύ σύνηθες τα υποκείμενα να λαμβάνουν την απόφαση για συνέχιση των σπουδών τους εκτός Ελλάδας στο μέσο υλοποίησης του προπτυχιακού τους προγράμματος. Είναι η χρονική συγκυρία στην οποία γίνονται οι ενημερώσεις για το πρόγραμμα Erasmus και για μία μεγάλη μερίδα φοιτητών-τριών ανοίγει ένα νέο πεδίο ευκαιριών, η εμπειρία της ζωής στο εξωτερικό. Η Σοφία, η οποία ολοκλήρωσε τις μεταπτυχιακές τις σπουδές στο Ηνωμένο Βασίλειο, αποτελεί μία τέτοια περίπτωση:

“Περίπου στο δεύτερο έτος, ε, μας είχανε κάνει κάποιες ενημερώσεις για Erasmus και εκεί μπήκα στη διαδικασία να το ψάξω περισσότερο.”

Παρόλα αυτά, υπάρχουν αρκετές περιπτώσεις ανθρώπων, όπου επιλέγουν μετά την ολοκλήρωση των προπτυχιακών τους σπουδών, να δοκιμασθούν στον εργασιακό στίβο αντί να προχωρήσουν στο επόμενο βήμα των σπουδών τους, στο μεταπτυχιακό. Σύντομα, όμως, συνειδητοποιούν το βαθμό ανταγωνιστικότητας που επικρατεί σε μία εποχή διαρκούς εργασιακής επισφάλειας και επαγγελματικής εξειδίκευσης και έτσι οδεύουν στην αναζήτηση ενός μεταπτυχιακού διπλώματος, το οποίο φιλοδοξούν ότι θα τους προσφέρει περισσότερες ευκαιρίες για την εύρεση μίας θέσης εργασίας. Η Έλλη αποτελεί ένα τέτοιο παράδειγμα, καθώς πρώτα αποπειράθηκε να βρει μία θέση εργασίας πάνω στο επιστημονικό της πεδίο, τα χρηματοοικονομικά, αλλά εντέλει οι εργασιακές συνθήκες στην Ελλάδα την απογοήτευσαν και έτσι την οδήγησαν να αναζητήσει κάποιο πρόγραμμα μεταπτυχιακών σπουδών και μάλιστα εκτός Ελλάδας:

“Άρχισα να δουλεύω στην Ελλάδα και ήταν λίγο δύσκολη η κατάσταση. Συνειδητοποίησα ότι οι μισθοί δεν είναι καλοί, η αγορά εργασίας είναι περιορισμένη, δεν μου δίνονταν όσες δυνατότητες ήθελα.[...] Οπότε, σκέφτηκα γιατί όχι; Γιατί να μη δοκιμάσω το εξωτερικό;”

Ωστόσο, υπάρχουν και υποκείμενα, τα οποία έχουν προαποφασίσει ότι θα κάνουν το μεταπτυχιακό τους στο εξωτερικό ήδη από το ξεκίνημα των προπτυχιακών τους σπουδών. Μία τέτοια περίπτωση φαίνεται πως είναι ο Γιώργος, ο οποίος ολοκλήρωσε τις μεταπτυχιακές του σπουδές στο Ηνωμένο Βασίλειο και είχε αποφασίσει να κάνει αυτή την επιλογή ήδη πριν ξεκινήσει να παρακολουθεί το προπτυχιακό πρόγραμμα σπουδών του. Σκεπτόμενος, δηλαδή, το υψηλό κόστος διαβίωσης της ζωής του εξωτερικού, προτίμησε να υλοποιήσει τις προπτυχιακές του σπουδές, στον τόπο καταγωγής του, τον Βόλο, ώστε να μπορέσει να εξοικονομήσει χρήματα για τα επόμενα βήματά του:

“Ε, αποφάσισα ουσιαστικά να σπουδάσω στην πόλη μου για τις προπτυχιακές μου σπουδές με την προοπτική ότι θα κάνω ένα μεταπτυχιακό έξω.”

Επομένως, για ορισμένα υποκείμενα οι μεταπτυχιακές σπουδές στο εξωτερικό είναι μία ειλημμένη απόφαση, ήδη από τα πρώιμα χρόνια της φοιτητικής τους ζωής, ενώ για άλλα υποκείμενα εξαιτίας των ανταγωνιστικών εργασιακών συνθηκών που επικρατούν, δημιουργείται η επιθυμία για περαιτέρω εξειδίκευση του αντικειμένου τους. Παρόλα αυτά, είτε τα υποκείμενα βρίσκονται στη διάρκεια των προπτυχιακών τους σπουδών είτε τις έχουν ολοκληρώσει, οι παράγοντες κινητικότητάς τους ποικίλουν και από τις συνομιλίες που είχα διαπιστώνω ότι στην πλειοψηφία τους οι συνομιλητές-τριες μου είχαν παραπάνω από ένα κίνητρο.

Erasmus: Μία πρόιμη δοκιμασία

Ορισμένοι-ες από τους-τις συνομιλητές-τριες μου συμμετείχαν στο πρόγραμμα Erasmus είτε παρακολουθώντας μαθήματα σε κάποιο «ξένο» ίδρυμα είτε κάνοντας πρακτική σε κάποιον φορέα στο εξωτερικό. Ο αριθμός των φοιτητών-τριών που μετέχουν στο πρόγραμμα Erasmus έχει εκτοξευθεί ραγδαία από την ίδρυση του το 1987 (Van Mol 2014:1). Για τα θετικά στοιχεία που αποκομίζουν όσα υποκείμενα πραγματοποιούν το πρόγραμμα Erasmus, έχουν γίνει αρκετές έρευνες τόσο από πλευράς της Ανθρωπολογίας όσο και από άλλα επιστημονικά πεδία, όπως της Κοινωνιολογίας. Επομένως, επίκεντρο αυτής της ενότητας δεν αποτελούν τόσο τα κίνητρα που συνέβαλαν στην απόφαση συμμετοχής στο Erasmus, όσο η σημασία που έχει αυτή η εμπειρία, καθώς αποτελεί μια προσομοίωση των σπουδών στο εξωτερικό. Ο Χρήστος, ο οποίος αξιοποίησε το πρόγραμμα Erasmus στη διάρκεια των προπτυχιακών του σπουδών, μου δήλωσε:

“Ήταν και λίγο test να δω πως είναι. [...] Η αλήθεια είναι ότι δεν ξέραν θα το έκανα κατευθείαν, γιατί όταν έρχεσαι για ένα μεταπτυχιακό, είναι ότι θα μείνεις δύο χρόνια. [...] Ενώ το Erasmus ήταν πέντε-έξι μήνες και να μην σου άρεσε σε πέντε-έξι μήνες, θα τελειώσει. Άρα, πιο safe επιλογή. Αλλά ναι, σίγουρα έπαιξε ρόλο, γιατί είδα πως είναι τα μαθήματα και λίγο τρόπο ζωής.”

Για το Χρήστο η εμπειρία του προγράμματος Erasmus αποτέλεσε μία πρόιμη δοκιμασία, ώστε να διαπιστώσει εάν του αρέσει ο τρόπος λειτουργίας ενός μη ελληνικού πανεπιστημίου, καθώς και εάν μπορεί να προσαρμοστεί σε έναν άλλο τρόπο ζωής. Το γεγονός ότι οι σπουδές μέσω του προγράμματος Erasmus διαρκούν λιγότερο από την υλοποίηση ενός μεταπτυχιακού προγράμματος, αποτελεί άλλο ένα θετικό στοιχείο, ώστε να τις πραγματοποιήσει κάποιο υποκείμενο, καθώς γνωρίζει ότι

ακόμη και εάν δεν είναι θετική η όλη εμπειρία, θα ολοκληρωθεί τουλάχιστον σύντομα. Επομένως, η προσωρινή διαμονή σε κάποια χώρα του εξωτερικού, η οποία παρέχεται μέσω του Erasmus, αποτελεί μία καλή ευκαιρία, ώστε το κάθε υποκείμενο να διαθέτει την εμπειρία διαμονής και παρακολούθησης σπουδών στο εξωτερικό. Επιπλέον, όσα υποκείμενα επιλέγουν να συμμετέχουν στο πρόγραμμα Erasmus, στη συνέχεια διαθέτουν μία παραπάνω εξοικείωση με τον τρόπο ζωής σε μία «ξένη» χώρα. Η εμπειρία του Erasmus, δηλαδή, τους ωθεί να γίνουν πιο γρήγορα αυτόνομοι και ευέλικτοι. Η Αλεξάνδρα προτού ξεκινήσει τις μεταπτυχιακές τις σπουδές στη Δανία, υλοποίησε την πρακτική της, μέσω του προγράμματος Erasmus, στην Πορτογαλία:

“Μου φαινόταν πολύ δύσκολο, όμως. Δηλαδή, όλες οι πληροφορίες, που είχα όταν ήμουν στο πανεπιστήμιο στην Ελλάδα... Μου φαινόταν πολύ μακρινό ότι ίσως χρειάζομαι πολλά χρήματα για τη ζωή... Ξέρεις. Και αυτό με βοήθησε να το λύσω, όταν πήγα στο Erasmus. Άρα, εκεί είδα ότι δεν είναι τόσο δύσκολο τελικά και τόσο μακρινό.”

Όπως φαίνεται, το πρόγραμμα Erasmus διαδραματίζει έναν καταλυτικό ρόλο στην επιλογή της χώρας, που υλοποιούνται μετέπειτα οι μεταπτυχιακές σπουδές του κάθε υποκειμένου. Από τους συνομιλητές-τριες μου, όσοι-ες πραγματοποίησαν το Erasmus σε μία συγκεκριμένη χώρα, επέλεξαν κατά βάση έπειτα να συνεχίσουν εκεί για τις μεταπτυχιακές τους σπουδές. Μία τέτοια περίπτωση αποτελεί ο Σταμάτης, ο οποίος είχε επιλέξει να πάει για ένα ακαδημαϊκό εξάμηνο στη Γαλλία και πιο συγκεκριμένα στο Παρίσι μέσω του προγράμματος Erasmus και πλέον υλοποιεί το μεταπτυχιακό του στην ίδια χώρα μεν, αλλά αυτή τη φορά σε διαφορετική πόλη, καθώς βρίσκεται στο Στρασβούργο:

“Βασικά όλο αυτό ξεκίνησε με το Erasmus που πήγα στο Παρίσι, ακριβώς όταν ξεκίνησε ο Covid. [...] Μου φάνηκε πιο εύκολο, εφόσον είχα, ήδη, ζήσει έξω και είχα φάει την κρεατίλα της πίεσης του να προετοιμάζεσαι για κάτι πιο εντατικά και αυτά. Μου φάνηκε πιο εύκολο και προσιτό να συμβεί. [...] Σίγουρα έπαιξε καθοριστικό ρόλο το Erasmus.”

Τέτοιες περιπτώσεις ουσιαστικά εξυπηρετούν και έναν από τους βασικούς στόχους του προγράμματος Erasmus, καθώς μία βασική στόχευση της Ευρωπαϊκής Ένωσης αποτελεί η ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας της συγκριτικά με άλλους παγκόσμιους πόλους. Αυτό επιτυγχάνεται από το γεγονός ότι το συγκεκριμένο πρόγραμμα δημιουργεί ένα ελκυστικό κλίμα για μία πιο μόνιμη εγκατάσταση των φοιτητών-τριών στις χώρες όπου υλοποίησαν το Erasmus με προοπτική είτε την συνέχιση των σπουδών τους είτε την εύρεση μίας εργασιακής θέσης. Έτσι, τα μεγάλα οικονομικά κέντρα της Ευρωπαϊκής Ένωσης αυξάνουν το ποσοστό του υψηλού εξειδικευμένου εργατικού δυναμικού τους και κατ’ επέκταση ενισχύεται η ανταγωνιστικότητα της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Van Mol 2014:1).

Ωστόσο, οι περισσότεροι-ες συνομιλητές-τριες μου δεν είχαν συμμετάσχει σε κάποιο πρόγραμμα Erasmus για δύο βασικούς λόγους. Καταρχάς, υπάρχει η αντίληψη ότι το Erasmus αποτελεί απλώς έναν παράγοντα καθυστέρησης για τη λήψη πτυχίου. Σύμφωνα με την Amit (2010:10) μία κυρίαρχη άποψη είναι ότι τα προγράμματα ανταλλαγών αποτελούν απλώς μία μορφή ενός επιπόλαιου ακαδημαϊκού τουρισμού. Επιπλέον, η πανδημική κρίση που ξέσπασε το 2020 και τα όσα ακολούθησαν με την εξ αποστάσεως παρακολούθηση μαθημάτων, αποτέλεσε έναν μη ελκυστικό παράγοντα για το πρόγραμμα Erasmus. Έτσι, η πλειοψηφία των συνομιλητών-τριών

μου δεν είχε κάποια πρότερη εμπειρία σπουδών στο εξωτερικό προτού ξεκινήσουν τις μεταπτυχιακές τους σπουδές.

Από το Grand Tour στα international universities

Η εμπειρία του κοσμοπολιτισμού θεωρείται ως ένα ιδιαίτερα σημαντικό συστατικό μιας ανταγωνιστικής και ευέλικτης υποκειμενικότητας. Αρκετά από τα υποκείμενα με τα οποία συνομίλησα μου διατύπωσαν την πεποίθηση ότι ένα μεταπτυχιακό στο εξωτερικό τους προσέφερε αυτή τη δυνατότητα. Ένα πολύ χαρακτηριστικό γνώρισμα που αποτυπώνεται στα λόγια των συνομιλητών-τριών μου είναι η πολύ απλοϊκή, αλλά ταυτοχρόνως ειλικρινής οπτική, ότι βασική αιτία για την παρακολούθηση ενός μεταπτυχιακού προγράμματος εκτός Ελλάδας, αποτελεί η απόκτηση της εμπειρίας της ζωής στο εξωτερικό. Ο Νίκος, ο οποίος ξεκίνησε τις μεταπτυχιακές του σπουδές στο Βέλγιο το Σεπτέμβριο του 2022, δηλώνει ξεκάθαρα ότι αυτό αποτέλεσε το πρωταρχικό του κίνητρο για να λάβει αυτή την απόφαση:

“Κατά κύριο λόγο για εμπειρία, θα πω, περισσότερο. Να κερδίσεις μια καλύτερη εμπειρία. [...] Να μάθεις να ζεις σε μια ξένη χώρα μόνος σου, να συντηρείς τον εαυτό σου. Ε, και να συναναστρέφεται με ανθρώπους, που δεν τους ξέρεις, από διαφορετικές χώρες.”

Η πεποίθηση ότι ζώντας για ένα εύλογο χρονικό διάστημα μακριά από τη χώρα καταγωγής συμβάλλει στην ανεξαρτητοποίηση, εάν όχι οικονομική, σίγουρα, όμως, κοινωνική, δεν αφορά μόνο όσους-ες επέλεξαν το Erasmus. Η αντίληψη αυτή κυριαρχεί και στους-στις υπόλοιπους-ες συνομιλητές-τριες της ερευνάς μου και ιδιαίτερα σε όσους-ες σπούδασαν στην ίδια πόλη όπου μεγάλωσαν και επομένως συνέχιζαν να διαμένουν με τους γονείς τους και μετά την ενηλικίωσή τους, όπως για

παράδειγμα ο Νίκος. Η ελληνική κρίση του 2010 και οι συνέπειες της έχουν ανασυνθέσει το ρόλο της οικογένειας, καθώς η ίδια έχει εξελιχθεί σε ένα προστατευτικό περιβάλλον για τα νεαρά μέλη της, διότι παρέχει οικονομική και συναισθηματική στήριξη (Παπανικολάου 2020:11).

Ωστόσο, η διαμονή στο εξωτερικό εκτός από μία αίσθηση ανεξαρτητοποίησης είναι συνυφασμένη στο φαντασιακό και με μία γενικότερη προσωπική εξέλιξη. Στον ευρωαμερικανικό χώρο κυριαρχεί η αντίληψη ότι τα ταξίδια γενικά έχουν έναν τεράστιο θετικό αντίκτυπο, καθώς διαφωτίζουν και εκπαιδεύουν (Amit 2015:1). Η προέλευση αυτής της ιδέας αποδίδεται στο περίφημο Grand Tour, το οποίο άνθισε από το 1600-1750 και είχε ως στόχο την εκλεπτυσμένη μορφή εκπαίδευσης νεαρών ευγενών, κυρίως Βρετανών, η οποία θα παρεχόταν μέσω της μελέτης του κλασικού πολιτισμού και των ταξιδιών σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες μεταξύ αυτών της Γαλλίας, της Γερμανίας, των Κάτω Χωρών, της Ιταλίας και της Ελλάδας (Μπονάρου 2012:21).⁷ Παρόλο που στη σύγχρονη εποχή δεν υφίσταται το Grand Tour, η πεποίθηση ότι τα ταξίδια εξελίσσουν τον άνθρωπο είναι ευρέως διαδεδομένη και πλέον ταυτισμένη και με μία άλλη συνθήκη, αυτή της φοίτησης σε διεθνή πανεπιστήμια. Μάλιστα, επειδή τα ταξίδια είναι περισσότερο συνυφασμένα με την αναψυχή, η φοίτηση σε ένα διεθνές πανεπιστήμιο ενσαρκώνει περισσότερο τις στοχεύσεις που είχε κάποτε το Grand Tour. Αυτή η πίστη, ότι δηλαδή τα ταξίδια, και πιο συγκεκριμένα, εδώ, ότι οι σπουδές στο εξωτερικό συμβάλλουν στην προσωπική

⁷ Το Grand Tour ή αλλιώς «Μεγάλη Περιήγηση» ξεκίνησε στη διάρκεια της βασιλείας της βασίλισσας Ελισάβετ της Α' και τα ταξίδια διαρκούσαν από ένα έως τρία χρόνια και συμμετείχαν κυρίως άνδρες ευγενείς στην ηλικία των 20-21 χρόνων. Ωστόσο, σταδιακά μεταβλήθηκε αυτός ο ηλικιακός περιορισμός και η επιτρεπτή ηλικία για τη συμμετοχή στο Grand Tour αυξήθηκε μέχρι τα 30 έτη, ενώ η διάρκεια του ταξιδιού μειώθηκε στους τέσσερις μήνες. Μέχρι τα τέλη του 18ου αιώνα ο θεσμός είχε γίνει «δημοκρατικότερος», καθώς πλέον είχε καθιερωθεί και για τους νεαρούς άνδρες της αστικής τάξης (Μπονάρου 2012:21). Παρόλα αυτά, στις αρχές του 19ου αιώνα το Grand Tour εισήλθε στη φάση παρακμής του και σε αυτό συνηγόρησε η κοινωνική διεύρυνση της συμμετοχής στο τουριστικό φαινόμενο, η οποία ήταν απόρροια των τεχνολογικών, οικονομικών και κοινωνικών αλλαγών που είχε επιφέρει η Βιομηχανική Επανάσταση (Μπονάρου 2012:23).

εξέλιξη του κάθε υποκειμένου, αποτέλεσε την κινητήρια δύναμη για την Μ., η οποία υλοποίησε τις μεταπτυχιακές της σπουδές στο Λονδίνο:

“Να εξελιχθώ σαν επιστήμονας αρχικά και σαν δεύτερος ήταν να εξελιχθώ σαν άνθρωπος. [...] Να εξελιχθώ σαν άνθρωπος όσον αφορά του να έχω την εμπειρία του να ζήσω στο εξωτερικό, να δω άλλες κουλτούρες, να ανοίξω τέλος πάντων τους ορίζοντες μου όσον αφορά διάφορα πράγματα. Και να δω και στην τελική και πως είναι το να ζεις, αλλά και το να σπουδάζεις στο εξωτερικό.”

Επομένως, η κινητικότητα θεωρείται μία μορφή εμπλουτισμού και ανασυγκρότησης της ταυτότητας του εκάστοτε υποκειμένου (Tran 2016:1282). Εκτός, όμως, από την εμπειρία της ζωής έξω από τα πλαίσια της ελληνικής επικράτειας και της προσωπικής εξέλιξης, οι συνομιλητές-τριες μου πιστεύουν ότι τα μεταπτυχιακά προγράμματα του εξωτερικού, τους παρέχουν μία διαφορετική εκπαίδευση σε σύγκριση με τα αντίστοιχα ελληνικά μεταπτυχιακά προγράμματα. Αυτό το πίστευε η Σοφία, ήδη πριν από την παρακολούθηση των μαθημάτων της στην Ουαλία:

“Θα με διαμόρφωνε πάρα πολύ σαν άνθρωπο. [...] Να ζήσω και την εμπειρία του εξωτερικού. [...] θα μάθαινα και κάτι διαφορετικό ακαδημαϊκά ενδεχομένως. [...] Και όντως επαληθεύτηκα σε αυτό εκ των υστέρων [...]”

Η Σοφία κατά την άποψή της επαληθεύτηκε και δεν έχει μετανιώσει καθόλου που επέλεξε να υλοποιήσει το μεταπτυχιακό της στο εξωτερικό, παρότι τα τελευταία χρόνια έχει επιστρέψει και εργάζεται στην Ελλάδα. Αν και η Σοφία δεν εστιάζει στον αντίκτυπο που ενδεχομένως έχει ένας τίτλος από ένα βρετανικό πανεπιστήμιο, μέσω

της εργασιακής της εμπειρίας μου περιέγραψε ότι παρατηρεί να διαθέτει περισσότερα γνωστικά εφόδια και να χρησιμοποιεί πιο καινοτόμες μεθόδους συγκριτικά με άλλους-ες συναδέλφους-ισσες της στο πεδίο της ειδικής αγωγής. Το γεγονός ότι η Σοφία όντως δεν εστίαζε στις μελλοντικές προοπτικές που μπορεί να της προσέφερε το μεταπτυχιακό από ένα πανεπιστήμιο του εξωτερικού αντικατοπτρίζεται και σε μία ρητορική της ερώτηση:

“Δεν ήταν ο διορισμός το κίνητρο. Τώρα τι κίνητρο να έχεις στα 23, στα 22; Ότι θέλω να διοριστώ; Ούτε καν.”

Βέβαια η ρητορική αυτή ερώτηση της Σοφίας αφορούσε περισσότερο μία καυστική κριτική σε όσου-ες επιλέγουν να κάνουν απλώς μεταπτυχιακές σπουδές χωρίς να τους ενδιαφέρει απαραίτητα το αντικείμενο του μεταπτυχιακού προγράμματος, με άμεσο σκοπό την μοριοδότησή τους και με μακροπρόθεσμο στόχο τον μόνιμο διορισμό τους. Αυτή η τακτική είναι απόρροια της αλλαγής που επήλθε στο ελληνικό σύστημα του διορισμού στο δημόσιο, το οποίο κυριαρχούταν από το σύστημα των πελατειακών σχέσεων, το οποίο εγκαθιδρύθηκε από την άνοδο του Πανελλήνιου Σοσιαλιστικού Κινήματος (ΠΑΣΟΚ) στην εξουσία το 1981 και αναπαράχθηκε, όμως, και από το κόμμα της Νέας Δημοκρατίας (Σωτηρόπουλος 2013:152).⁸ Πολιτικοί παράγοντες, δηλαδή, διαδραμάτιζαν έναν ρόλο διαμεσολάβησης προσφέροντας ευκαιρίες διορισμού και μεταθέσεων στο δημόσιο σύστημα ή εξυπηρετώντας άλλες επιθυμίες με απώτερο στόχο την παραμονή τους στην εξουσία, εξαγοράζοντας, όμως, ψήφους πολιτών (Σωτηρόπουλος 2013:151).

⁸ Ως «πελατειακές σχέσεις» ορίζεται ένας τρόπος κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης, της οποίας, όμως, σημαντικό θεμέλιο αποτελεί το ζεύγος πάτρωνα-πελάτη. Η σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα στον πάτρωνα και στον πελάτη βασίζεται στην αμοιβαιότητα. Παρόλα αυτά, είναι ανεπίσημη και ασυμμετρική, διότι ο πελάτης είναι εκείνος που εξαρτάται άμεσα από τον πάτρωνα (Σωτηρόπουλος 2013:149).

Έτσι, σύμφωνα με τους-τις συνομιλητές-ήτριες μου η παρακολούθηση μαθημάτων σε κάποιο πανεπιστήμιο του εξωτερικού είναι μία εξαιρετική ευκαιρία προκειμένου κάποιος-α να απογαλακτιστεί γρηγορότερα από το οικείο του περιβάλλον και να εξελιχθεί τόσο προσωπικά όσο και ακαδημαϊκά. Ωστόσο, ένα τέτοιο εγχείρημα απαιτεί μεγάλη αφοσίωση από την πλευρά των σπουδαστών-στριών και ταυτοχρόνως και μία αξιοσημείωτη οικονομική επιβάρυνση, την οποία είτε την επωμίζονται τα ίδια τα υποκείμενα είτε συνηθέστερα οι οικογένειές τους. Στην μνημονιακή και μεταμνημονιακή περίοδο της Ελλάδας -εάν θεωρήσουμε ότι έχει τελειώσει η περίοδος λιτότητας στη χώρα- η οικογένεια έχει αποκτήσει μεγαλύτερη επιρροή στη ζωή των πολιτών, καθώς η ανεργία έχει επιφέρει την οικονομική εξάρτηση των νέων από τους γονείς με ποικίλους τρόπους, είτε με την παράταση της κοινής διαβίωσης σε ένα σπίτι είτε με την οικονομική συντήρηση που επιζητούν τα πιο νέα μέλη της οικογένειας, ώστε να υλοποιήσουν τις φιλοδοξίες τους (Παπανικολάου 2020:16).

Επενδύοντας στο μέλλον

Μολονότι, δεν επιθυμώ να μειωθεί η αξία των παραπάνω κινήτρων, δεν μπορεί να αγνοηθεί το πλαίσιο στο οποίο ζούμε και στο οποίο καλούνται νέοι άνθρωποι να λάβουν σημαντικές αποφάσεις για τη μελλοντική τους πορεία και αυτό δεν είναι άλλο από την εποχή της συνεχούς εξειδίκευσης και της ανυποχώρητης ανεργίας. Με το φαινόμενο της ανεργίας να μην έχει καμφθεί, αλλά αντιθέτως να παγιώνεται σε σταθερά ποσοστά, η εξειδίκευση σε ένα επιστημονικό πεδίο αποτελεί την μοναδική διέξοδο. Ο εμπλουτισμός των γνώσεων, που προσφέρει η εξειδίκευση, δηλαδή, μετατρέπεται σε ένα εξαργυρώσιμο προϊόν, ώστε να επιτευχτεί η εύρεση μιας θέσης εργασίας. Ωστόσο, ολοένα και περισσότεροι νέοι άνθρωποι οδηγούνται στο σκεπτικό της διαρκούς εξειδίκευσης και επαγγελματικής τους ανέλιξης μέσω

παρακολουθήσεων ποικίλων επιμορφωτικών σεμιναρίων, απόκτηση ξενόγλωσσων πτυχίων και κυρίως μέσω της απόκτησης μεταπτυχιακών και διδακτορικών τίτλων. Έτσι, η όλη διαδικασία της εξειδίκευσης έχει μετατραπεί σε ένα πεδίο κατανάλωσης. Σε αυτά τα πλαίσια οι φοιτητές-τριες καλούνται να επιλέξουν ανάμεσα σε μία πληθώρα προσφερόμενων μεταπτυχιακών προγραμμάτων με βασικό κριτήριο ποιο πανεπιστήμιο διαθέτει μεγαλύτερη αναγνώριση και κύρος και επομένως θα τους προσφέρει περισσότερες ευκαιρίες για μία μελλοντική θέση εργασίας.⁹ Αυτή η λογική αποτυπώνεται πολύ χαρακτηριστικά στην οπτική της Αίγλης, η οποία ξεκίνησε το μεταπτυχιακό της το Σεπτέμβριο του 2022:

“Συγκεκριμένα στη Νορβηγία, για το τμήμα της ανθρωπολογίας εδώ, της κοινωνικής ανθρωπολογίας, γιατί είδα ότι έχει πάρα πολύ καλές κριτικές και στα ratings παγκοσμίως. Οπότε, σκέφτηκα ότι αν είναι να πάω στο εξωτερικό και να κάνω κάποιο μεταπτυχιακό εκεί, τουλάχιστον να έχει κάποια, ας πούμε, credentials παραπάνω από ένα μεταπτυχιακό στην Ελλάδα.”

Το γεγονός ότι η Αίγλη επιλέγει σε ποιο πανεπιστήμιο θα επενδύσει για τις μεταπτυχιακές τις σπουδές συγκρίνοντας τις αξιολογήσεις μεταξύ των ακαδημαϊκών ιδρυμάτων, την μετατρέπει αυτομάτως σε καταναλώτρια (Perkins & Neumayer 2014:250). Όλη αυτή η πρακτική θυμίζει τη διαδικασία που υλοποιεί κάποιος-α

⁹ Η πιστοποίηση ενός πανεπιστημίου ότι διαθέτει κύρος και αναγνώριση, γίνεται στο πλαίσιο μιας ανερχόμενης νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας και πολιτικής στον χώρο της εκπαίδευσης και μέσω των νεοφιλελεύθερων μεθόδων που χρησιμοποιούνται. Τέτοιοι νεοφιλελεύθεροι μηχανισμοί σε ορισμένα κράτη, όπως η Μεγάλη Βρετανία, υπάρχουν ήδη από τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 20ου αιώνα (Shore & Wright 1999:558). Στην περίπτωση της Μεγάλης Βρετανίας η πρώτη κυβέρνηση της Margaret Thatcher πίστευε ότι ο ιδιωτικός τομέας θα παρείχε ένα αποτελεσματικότερο μοντέλο λειτουργίας και έτσι η κυβέρνηση της Thatcher είχε ως στόχο να τερματίσει το κράτος πρόνοιας που υπήρχε, ιδιωτικοποιώντας τμήματα του δημόσιου τομέα (Shore & Wright 1999:561-562). Στη χώρα, λοιπόν, εισήχθη ένα σύστημα ελέγχου της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, το οποίο αφορούσε την απόδοση της διδασκαλίας και την ποιότητα της έρευνας (Shore & Wright 1999:557). Οι υποστηρικτές αυτού του συστήματος πίστευαν ότι με αυτό τον τρόπο θα μπορούσαν να παρακολουθούν τις επιδόσεις των ακαδημαϊκών ιδρυμάτων και έπειτα να προέβαιναν στις απαραίτητες αλλαγές ανάλογα με τα αποτελέσματα (Shore & Wright 1999:559). Ωστόσο, ανάλογα με την επίδοση που θα είχε ένα πανεπιστήμιο σε αυτό το ελεγκτικό σύστημα θα ήταν και η κρατική επιχορήγηση που θα λάμβανε το κάθε ίδρυμα (Shore & Wright 2020:563-565).

προκειμένου να γευματίσει. Καταρχάς, όντως μιλάμε για μία σημαντική «επένδυση» στην περίπτωση επιλογής ενός μεταπτυχιακού προγράμματος, αφού το εκάστοτε υποκείμενο καλείται να επενδύσει χρόνο και κυρίως τα χρήματά του. Αντίστοιχα, στην επιλογή ενός μαγαζιού για φαγητό, το κόστος του μαγαζιού διαδραματίζει ένα σημαντικό ρόλο ως προς την επιλογή του. Επιπλέον, και στις δύο περιπτώσεις το εκάστοτε υποκείμενο ανάλογα με την εμπειρία που είχε, είτε θα το αξιολογήσει θετικά και θα το συστήσει και σε άλλους ανθρώπους είτε εάν δεν είναι ικανοποιημένο από το «προϊόν» θα αποθαρρύνει τον περίγυρο του να το επιλέξει. Έτσι, τα μεταπτυχιακά προγράμματα μετατρέπονται σε καταναλωτικά προϊόντα και τα πανεπιστήμια από πάροχοι εγχώριων δημόσιων αγαθών μετατρέπονται σε επιχειρηματίες με εξαγωγικό προσανατολισμό (Perkins & Neumayer 2014:246).

Το ερώτημα που προκύπτει, εδώ, είναι από πού προέρχεται αυτή η οπτική σχετικά με την αξία της απόκτησης ενός μεταπτυχιακού τίτλου από το εξωτερικό. Ενδεχομένως, δηλαδή, να αποτελεί απόρροια από το κλίμα της γενικότερης οικονομικής και εργασιακής επισφάλειας που επικρατεί. Ωστόσο, για τη διαμόρφωση μιας τέτοιας αντίληψης, δεν γίνεται να παραλειφθεί και ο βαθμός επίδρασης που πιθανώς έχει το οικείο περιβάλλον των συνομιλητών-τριών μου. Σύμφωνα με την Tran (2016:1281) οι λόγοι επένδυσής των υποκειμένων σε μία τέτοιου είδους μετακίνηση συνδέεται ως ένα βαθμό με τις οικογενειακές αντιλήψεις που έχουν αφομοιώσει και στην τάξη στην οποία ανήκουν.¹⁰ Στην περίπτωση βέβαια της Αίγλης, καταλυτικό ρόλο για την επιλογή της διαδραμάτισαν καθηγητές από το ελληνικό πανεπιστήμιο, στο οποίο ολοκλήρωσε τις προπτυχιακές τις σπουδές:

¹⁰ Το επιχείρημα αυτό απορρέει από τη θεώρηση του Bourdieu, ότι δηλαδή, η συμπεριφορά του εκάστοτε υποκειμένου χαρακτηρίζεται από ένα σύστημα σχημάτων και κανόνων της τάξης ή της ομάδας στην οποία ανήκουν (Tran 2016:1281).

“Δεν είμαι η μόνη που το λέω. Φαντάσου ότι και οι ίδιοι οι καθηγητές μου όταν τους συμβουλευτήκα... Γενικά, το έλεγαν πολύ ανοιχτά σε ημέρες καριέρας ότι ακόμη και αν θέλεις να δουλέψεις στην Ελλάδα αργότερα δεν θα είσαι το ίδιο ανταγωνιστικός, αν δεν έχεις έναν τίτλο εξωτερικού. Μετράει πολύ το brand, δυστυχώς.”

Η πεποίθηση ότι ένας μεταπτυχιακός τίτλος μπορεί να προσφέρει περισσότερες ευκαιρίες για την εύρεση μίας εργασιακής θέσης κυριαρχεί στα υποκείμενα με τα οποία συνομίλησα. Το γεγονός ότι ένας μεταπτυχιακός τίτλος από το εξωτερικό διαθέτει ένα «brand», όπως είπε η Αίγλη χαρακτηριστικά, σχετίζεται με αποικιοκρατικές στερεοτυπικές προσλήψεις πως οτιδήποτε εντάσσεται στον «δυτικό» κόσμο είναι ανώτερο ποιοτικά και σαφώς καλύτερο από οτιδήποτε εγχώριο. Παρόλα αυτά, η πίστη στην αξία των μεταπτυχιακών τίτλων ιδρυμάτων του εξωτερικού έχει εκτοξευθεί και για έναν άλλο βασικό παράγοντα, ο οποίος δεν θα πρέπει να παραβλεφθεί. Οι σπουδές στο εξωτερικό γενικότερα αποτελούν μία προνομιακή συνθήκη, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι όσοι-ες σπουδάζουν στο εξωτερικό προέρχονται αποκλειστικά από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Ωστόσο, σε μία μεγάλη τους πλειοψηφία είναι υποκείμενα προερχόμενα από οικογένειες που μπορούν να τους στηρίξουν οικονομικά (Ploner 2017:427). Έτσι, εφόσον μια μεγάλη μερίδα του πληθυσμού δεν διαθέτει αυτή τη δυνατότητα και αποκτά τίτλους από τα εγχώρια πανεπιστήμια, τα οποία στο φαντασιακό δεν έχουν το ίδιο κύρος, τα υποκείμενα με «ξένους» τίτλους σπουδών διαφοροποιούνται. Στην πραγματικότητα, όμως, η διαφοροποίηση έγκειται κυρίως να είναι ταξική και όχι απαραίτητα για λόγους ποιότητας του πτυχίου. Ο Νίκος πιστεύει ότι το μεταπτυχιακό που κάνει στο Βέλγιο, αργότερα θα του αποφέρει πολύ πιο εύκολα μια θέση εργασίας σε σύγκριση με άλλα

υποκείμενα, τα οποία θα διαθέτουν μεταπτυχιακούς τίτλους από ελληνικά πανεπιστήμια:

“Ε, και ότι πλέον ακόμη και στην Ελλάδα, όταν πηγαίνεις σε μία δουλειά, για να προσληφθείς κάπου και τους δείχνεις ότι έχεις ένα πτυχίο από το εξωτερικό, συνήθως ενθουσιάζονται πολύ περισσότερο από ότι με ένα πτυχίο από την Ελλάδα, το οποίο είναι πιο κοινό.”

Έτσι, σύμφωνα με την οπτική του Νίκου, το μεταπτυχιακό από ένα ελληνικό πανεπιστήμιο μετατρέπεται στο σύνηθες και το συμβατικό, ενώ ένα μεταπτυχιακό δίπλωμα από κάποιο ίδρυμα του εξωτερικού είναι το ξεχωριστό και αυτό που προσδίδει κύρος. Ανεξαρτήτως του εάν όντως αυτό συμβαίνει στον χώρο εργασίας, αυτές οι πεποιθήσεις καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό ποια κατεύθυνση θα ακολουθήσει κάποιο υποκείμενο, πάντα βέβαια με την προϋπόθεση ότι θα μπορεί να στηρίξει υλικά αυτή την επιλογή του.

Μολονότι, τα δίδακτρα αποτελούν έναν ανασταλτικό παράγοντα για μία μεγάλη μερίδα των νέων και επομένως οι σπουδές στο εξωτερικό εξελίσσονται σε μία προνομιακή επιλογή, ορισμένα πανεπιστήμια παρέχουν ως κίνητρο μία σχετική οικονομική υποστήριξη στους-στις υποψήφιους-ες φοιτητές-τριες (Amit 2010:12). Παρόλα αυτά, δεν είναι μόνο τα πανεπιστήμια που με τέτοιες τεχνικές προσπαθούν να προσελκύσουν περισσότερους-ες υποψήφιους-ες, αλλά και τα ίδια τα κράτη έχουν αυτή την τακτική, καθώς έχουν ανάγκη από ένα νέο εξειδικευμένο εργατικό δυναμικό. Για παράδειγμα, για την Αλεξάνδρα η οικονομική ενίσχυση από το κράτος της Δανίας αποτέλεσε έναν καθοριστικό παράγοντα, ώστε να επιλέξει να υλοποιήσει εκεί το μεταπτυχιακό της, καθώς δεν διέθετε κάποια οικονομική στήριξη από το οικογενειακό της περιβάλλον:

“Αλλά το καλό με το μεταπτυχιακό στη Δανία και ήταν και ο μεγαλύτερος λόγος, που το επέλεξα σα χώρα είναι ότι παρέχει επίδομα φοιτητικό στους φοιτητές. Άρα, ήξερα ότι τουλάχιστον θα έχω να βγάλω το ενοίκιο και το super market. Το επίδομα το φοιτητικό βέβαια έχει κάποιες προϋποθέσεις για να το πάρεις. Πρέπει να δουλεύεις μαζί με τις σπουδές σου. Είναι part-time δουλειά. Η προϋπόθεση είναι να δουλεύεις 10-15 ώρες τη βδομάδα και το παίρνεις. Συν το μισθό σου βγαίνεις μια χαρά, δηλαδή, η ζωή βγαίνει.”

Οι σπουδές στο εξωτερικό για ορισμένους ανθρώπους αποτελούν το «κλειδί», ώστε να δημιουργηθούν πιο εύκολα προοπτικές για μία μόνιμη εγκατάσταση στη χώρα υποδοχής (Tran 2016:1269). Αυτή την άποψη μου την εξέφρασε ο Χρήστος, ο οποίος ξεκίνησε το Σεπτέμβριο του 2022 να σπουδάζει στη Σουηδία και σκέφτεται να εγκατασταθεί μόνιμα εκεί, ώστε να συνεχίσει μετέπειτα το διδακτορικό του. Για το Χρήστο, το μεταπτυχιακό του σε ένα πανεπιστήμιο του εξωτερικού αποτελεί ένα σημαντικό βήμα, ώστε να δικτυωθεί στο συγκεκριμένο τμήμα και να έχει περισσότερες πιθανότητες να τον δεχθούν στον κύκλο των διδακτορικών σπουδών.

Ανεξαρτήτως των στοχεύσεων που έχουν οι συνομιλητές-τριες μου, εάν δηλαδή σκοπεύουν να επιστρέψουν στην Ελλάδα ή εάν στις μελλοντικές τους φιλοδοξίες υπάρχει η προοπτική της μόνιμης εγκατάστασης στο εξωτερικό, φαίνεται ότι είναι πολύ ισχυρή η πεποίθηση ότι ένας μεταπτυχιακός τίτλος από ένα ίδρυμα εκτός της ελληνικής επικράτειας μπορεί να διασφαλίσει ένα μέλλον με περισσότερες προοπτικές. Αυτή η αντίληψη, ίσως, είναι η μεγάλη κινητήρια δύναμη που ωθεί τους νέους ανθρώπους να συνεχίσουν τις σπουδές τους στο εξωτερικό. Κινούνται, δηλαδή, μέσα σε μία συνθήκη, στην οποία η αξία της εκπαίδευσης είναι διαμορφωμένη

σύμφωνα με τις επιταγές της νεοφιλελεύθερης καπιταλιστικής ιδεολογίας, όπου κυρίαρχο κίνητρο είναι η εξειδίκευση, η οποία θα αποφέρει χρήματα και επομένως ένα αίσθημα αυτάρκειας.

Ηνωμένο Βασίλειο: Το άπιαστο όνειρο

Το Ηνωμένο Βασίλειο έχει υπάρξει από τους πιο δημοφιλείς προορισμούς για τα προγράμματα σπουδών που προσφέρει στο επίπεδο της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και είχε ραγδαία αύξηση στις φοιτητικές μεταναστευτικές εισροές από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 μέχρι και πριν λίγα χρόνια (Ploner 2017:425). Η κατάσταση άλλαξε άρδην μετά την απόφαση της χώρας να εγκαταλείψει την Ευρωπαϊκή Ένωση. Το λεγόμενο Brexit, το οποίο τέθηκε σε ισχύ την 31η Ιανουαρίου του 2020, αποτελεί έναν εξωγενή παράγοντα, ο οποίος, όμως, επηρεάζει καθοριστικά το φαινόμενο της εκπαιδευτικής κινητικότητας. Η έξοδος του Ηνωμένου Βασιλείου από τα πλαίσια της Ευρωπαϊκής Ένωσης έχει μετατρέψει το κόστος διαβίωσης εκεί σε μία αρκετά δυσβάστακτη συνθήκη για όσους νέους ανθρώπους επιθυμούν να σπουδάσουν εκεί, καθώς η τιμή των διδάκτρων των πανεπιστημίων έχει εκτοξευθεί. Αυτή ακριβώς τη διαπίστωση μου μετέφερε η Αίγλη στη συνομιλία που είχαμε:

“Με επηρέασε απίστευτα πολύ, γιατί από εκεί που ήταν 6.000 ευρώ το μεταπτυχιακό μου, τώρα είναι 22.000 ευρώ. Οπότε, δεν υπήρχε περίπτωση να δώσω τόσα λεφτά για να κάνω ένα μεταπτυχιακό. Είναι θέμα αρχής.”

Είναι πολύ ενδιαφέρουσα η τελευταία φράση της Αίγλης. Ενδεχομένως, να θεωρεί ότι υφίστανται ορισμένα ηθικά και ιδεολογικά όρια σχετικά με την προσωπική της ανέλιξη, τα οποία την οδήγησαν να στραφεί σε μία πιο προσιτή επιλογή, η οποία ναι μεν θα της προσφέρει αυτό που επιδιώκει, ένα μεταπτυχιακό δίπλωμα με

αντίκτυπο, αλλά χωρίς ταυτοχρόνως να έχει υποστεί και μία οικονομική εκμετάλλευση για να το αποκτήσει. Ίσως, δηλαδή, η απόφαση να μην πληρώσει ένα τόσο ακριβό μεταπτυχιακό πρόγραμμα στο Ηνωμένο Βασίλειο και η επιλογή στη Νορβηγία να αποτελεί μια ηθική επιλογή.

Το υψηλό κόστος των διδάκτρων στο Ηνωμένο Βασίλειο απασχόλησε και τον Χρήστο, ο οποίος θεωρεί ότι ήδη και πριν το Brexit το Ηνωμένο Βασίλειο αποτελούσε μία ουτοπική προοπτική για τον ίδιο. Ωστόσο, οι συνέπειες από το Brexit επισφράγισαν αυτή την άποψη και μάλιστα ένας ακόμη ανασταλτικός παράγοντας για τη μετακίνηση στο Ηνωμένο Βασίλειο αφορά την ίδια τη διαδικασία της μετακίνησης. Η κινητικότητα από και προς το Ηνωμένο Βασίλειο έχει δυσχεράνει, καθώς πλέον υφίσταται μία μεγαλύτερη γραφειοκρατία συγκριτικά με όσα χρόνια βρισκόταν στα πλαίσια της Ευρωπαϊκής Ένωσης:

“Θεωρητικά αν ήταν δωρεάν πολύ πιθανόν, πάρα πολύ πιθανόν. Νομίζω ότι μετά το Brexit αυξήθηκαν πολύ περισσότερο. Δηλαδή, και πριν ήταν γύρω στα 9.000 ευρώ το χρόνο τα δίδακτρα. Άρα, πάλι δεν είναι κάτι το οποίο θα το έκανα εύκολα, ας πούμε. Αλλά τώρα σίγουρα δεν θα μπορούσα να το κάνω και νομίζω είναι και πιο δύσκολη η διαδικασία. Χαρτιά και τέτοια.”

Παρόλο που σε αυτό το κεφάλαιο επικεντρώνομαι στους παράγοντες που επηρεάζουν το φαινόμενο αυτής της εκπαιδευτικής κινητικότητας και όχι στο πώς βίωσαν οι συνομιλητές-τριες μου την όλη εμπειρία τους, κανείς-καμία από τους συνομιλητές-ήτριες μου που σπούδασαν στο Ηνωμένο Βασίλειο, δεν μου εξέφρασαν κάποιο παράπονο ή προβληματισμό για το Brexit. Ενδεχομένως, γιατί τα συγκεκριμένα υποκείμενα είχαν υλοποιήσει τις σπουδές τους στις αρχές του Brexit. Ωστόσο, το γεγονός ότι αρκετοί-ές συνομιλητές-τριες μου υλοποίησαν το

μεταπτυχιακό τους μετά το 2020 σε κάποια χώρα εντός των συνόρων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ενώ ιδανικά θα ήθελαν στο Ηνωμένο Βασίλειο, είναι ένα στοιχείο το οποίο είναι πολύ σημαντικό να επισημανθεί, καθώς δείχνει τις διαστάσεις που μπορεί να εμπεριέχει μία τέτοια διακρατική απόφαση. Μέσω του Brexit, δηλαδή, γίνεται αντιληπτό ότι δεν αρκεί η επιθυμία του εκάστοτε υποκειμένου για ένα συγκεκριμένο σκοπό, καθώς οι διεθνείς συγκυρίες διαδραματίζουν καταλυτικό ρόλο και μπορούν να ανατρέψουν αρκετά από τα υπάρχοντα δεδομένα.

Πολυμορφία

Μολονότι στη διάρκεια των δεκαετιών του 1970 και του 1980 σημειώθηκε ανατροπή του φαινομένου της εξωτερικής μετανάστευσης για την Ελλάδα, από την αρχή της οικονομικής κρίσης το 2010 παρατηρείται ραγδαία άνοδος μεταναστευτικών εκροών από την Ελλάδα.¹¹ Η άνοδος του βιοτικού επιπέδου και ο αυξανόμενος καταναλωτισμός, που σημειώθηκαν στις πρώτες δεκαετίες της μεταπολιτευτικής περιόδου της Ελλάδας, έχουν δώσει τη θέση τους στη λιτότητα και στην ανεργία. Συνοψίζοντας, λοιπόν, σε αυτό το κεφάλαιο αναδείχθηκαν κάποιες παράμετροι που συνθέτουν το επίκαιρο φαινόμενο της εκπαιδευτικής μετανάστευσης. Τα κίνητρα των συνομιλητών-τριών μου αναμφίβολα ποικίλουν και διαφοροποιούνται ανάλογα και με τις μελλοντικές φιλοδοξίες του κάθε υποκειμένου. Με το βασικότερο, όμως, κίνητρο να είναι η πεποίθηση ότι ένα μεταπτυχιακό δίπλωμα από ένα πανεπιστήμιο εκτός της ελληνικής επικράτειας προσφέρει ένα μεγαλύτερο εκπαιδευτικό κεφάλαιο, το οποίο εάν αξιοποιηθεί σωστά από το εκάστοτε υποκείμενο τότε η εύρεση εργασίας με καλές απολαβές είναι μία δεδομένη συνθήκη. Σαφώς, προγενέστερες εμπειρίες, όπως το πρόγραμμα Erasmus και εξωγενείς παράγοντες, όπως το Brexit, μπορούν να

¹¹ Υπολογίζεται, μάλιστα, ότι το διάστημα 1971-1985 επέστρεψαν στην Ελλάδα 625.000 εξωτερικοί μετανάστες (Papataxiarchis 2013:225).

μεταβάλλουν σημαντικά τις προτιμήσεις των φοιτητών-τριών και να επιφέρουν διαφορετικά δεδομένα.

Κεφάλαιο 2

ΣΤΕΡΕΟΤΥΠΑ ΚΑΙ ΑΛΛΕΣ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΤΕΡΟΤΗΤΑΣ

Περί στερεοτύπων

“Καταρχάς, στη Σκωτία γνώρισα τους πιο ευγενικούς ανθρώπους που έχω δει στη ζωή μου. Ήταν φύσει ευγενικοί άνθρωποι όλοι τους.”

Η πεποίθηση της Έλλης, πρώην μεταπτυχιακής φοιτήτριας στη Γλασκώβη, ότι κάποια χαρακτηριστικά των ανθρώπων είναι φυσικά δοσμένα με οδήγησε να συνειδητοποιήσω και πρακτικά ότι η μετακίνηση ανθρώπων από έναν τόπο σε έναν άλλον συνοδεύεται από διακίνηση ιδεών, απόψεων και πολιτισμικών στοιχείων γενικότερα. Στο πλαίσιο της κινητικότητας των συνομιλητών-τριών μου από την Ελλάδα σε χώρες του εξωτερικού για σπουδές αναδεικνύονται και αντιλήψεις που διαμορφώνουν σχετικά με τους-τις Άλλους-ες. Ορισμένες φορές, το γεγονός ότι διακατέχονται από κάποιες προκαταλήψεις απέναντι στην ετερότητα είναι ξεκάθαρο στα λεγόμενα τους, αφού τα ίδια τα υποκείμενα τονίζουν εντυπωσιασμένα τις διαφορές που έχουν εντοπίσει μέσω της αλληλεπίδρασης τους με τους-τις Άλλους-ες, άλλοτε, όμως, οι στερεοτυπικές αντιλήψεις που υπάρχουν, υποβόσκουν. Κάποιοι-ες συνομιλητές-τριες μου, μάλιστα, υπό τον φόβο μη στιγματιστούν ως ξενοφοβικοί-ές προσπαθούν να αποκρύψουν ότι έχουν προκαταλήψεις δηλώνοντάς μου ότι δεν είναι ούτε ρατσιστές-στριες ούτε εθνικιστές-στριες. Σύμφωνα με τον Herzfeld (2007:269) υποκείμενα που διακατέχονται από προκαταλήψεις, γνωρίζουν ότι ζουν πλέον σε έναν κόσμο όπου δεν μπορούν να μιλήσουν ιδιαίτερα ανοιχτά για αυτές τις

πεποιθήσεις τους, εάν θέλουν να γίνουν οι ίδιοι αποδεκτοί από το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο. Η αποποίηση ρατσιστικών προκαταλήψεων, δηλαδή, αποφέρει την κοινωνική τους αποδοχή (Herzfeld 2007:271).

Οι στερεοτυπικές αντιλήψεις που φέρουν τα υποκείμενα για τους-τις Άλλους-ες, είτε άμεσα διατυπωμένες είτε υποβόσκουσες, αποτελούν μία αρκετά ενδιαφέρουσα παράμετρο των συζητήσεων που είχα, ώστε να διερευνηθεί. Ιδιαίτερα όταν από την πλειοψηφία των υποκειμένων με τα οποία συνομίλησα, έχει διατυπωθεί η άποψη ότι ένα από τα βασικά τους κίνητρα για να συνεχίσουν τις σπουδές τους στο εξωτερικό ήταν για να αλληλεπιδράσουν με υποκείμενα διαφορετικής εθνικότητας από τη δική τους και να γνωρίσουν νέες κουλτούρες και πολιτισμικές συνήθειες. Φαντάζει, δηλαδή, κάπως παράταιρο ενώ υπάρχει η επιθυμία για συνδιαλλαγή με το ετερογενές υποκείμενο, να εκφράζονται εθνотικά στερεότυπα. Ιδιαίτερα σε μια εποχή, στην οποία η κυρίαρχη ρητορική των θεσμών της Ευρωπαϊκής Ένωσης αφορά την πολιτισμική και συλλογική ευαισθησία, φαντάζει άκρως ενδιαφέρον να εξετασθούν οι λόγοι ανθεκτικότητας στερεοτυπικών λόγων (Herzfeld 2016:255).

Προτού προβώ σε μία διεξοδική ανάλυση των στερεοτυπικών θέσεων που μου εξέφρασαν οι συνομιλητές-τριες μου, θα ήταν χρήσιμο να υπάρξει μια απόπειρα ανθρωπολογικής ερμηνείας των στερεοτύπων. Από την ανθρωπολογική οπτική τα στερεότυπα είναι αντιλήψεις για την ετερότητα, αξιολογήσεις άλλων ανθρώπων, που εκφράζονται από τα υποκείμενα και συχνά χρησιμεύουν για να συγκροτήσουν μια συγκεκριμένη αίσθηση ταυτότητας ή κοινωνικής συνείδησης (Theodossopoulos 2003:178). Αντιπροσωπεύουν εδραιωμένες προκαταλήψεις και αποκλεισμούς και χρησιμοποιούν όρους της κοινωνικής ζωής για να αποκλείσουν ορισμένα υποκείμενα για πολιτιστικούς λόγους. (Herzfeld 1992:72-73). Οι ανθρωπολόγοι έχουν αποδείξει ότι ο τρόπος με τον οποίο αναπαρίσταται ο κίνδυνος είναι στενά συνδεδεμένος με το

πώς οι ίδιες οι κοινωνίες δομούνται πολιτισμικά και πολιτικά. Επομένως, η Ανθρωπολογία ενδιαφέρεται να μάθει, γιατί ορισμένοι κίνδυνοι γίνονται αντικείμενο ανησυχίας, ενώ άλλοι παραλείπονται (Campbell 2017:144). Τέτοιου είδους στερεοτυπικές προσλήψεις και γενικεύσεις, οι οποίες ίσως να θεωρούνται ως μία «απλή» αίσθηση της διαφοράς, μπορεί πολύ εύκολα να μετατραπούν σε ρατσιστικές διακρίσεις και ξενοφοβικές συμπεριφορές. Για αυτό, λοιπόν, τα εθνοτικά στερεότυπα, που μου διατυπώθηκαν, χρήζουν διερεύνησης.

Σύμφωνα με τον Herzfeld (2016:248) θα αποτελούσε εσφαλμένη αντίληψη να θεωρηθούν τα στερεότυπα ως ένα απλό δημιούργημα των λαϊκών μαζών. Στην πραγματικότητα, δημιουργούνται και αναπαράγονται από ηγεμονικούς λόγους, καθώς αποτελούν ένα ιδιαίτερα χρήσιμο όπλο εξουσίας. Τα στερεότυπα έχουν μία πολύ δόλια και αποτελεσματική δραστηριότητα, καθώς στερούν από τον-την Άλλον-η μια συγκεκριμένη ιδιότητα. Ο «δράστης», όμως, δηλώνει ότι είναι αθώος ηθικά, καθώς η χρήση των στερεοτύπων αποτελεί ένα σχήμα λόγου και δεν μπορεί να βλάψει κάποιο υποκείμενο άμεσα και υλικά, αλλά μόνο έμμεσα και συμβολικά. Όταν, μάλιστα, υπάρχει μια εύκολη δικαιολόγηση από τον «δράστη» σχετικά με την «επίθεση» που πράττει, ισχυριζόμενος ότι για παράδειγμα η καυστικότητα του είναι ένα έμφυτο χαρακτηριστικό και άρα δεν φέρει καμία ευθύνη για την αιχμηρότητα των λεγομένων του, τότε αντιλαμβανόμαστε πόσο καθοριστικά έχουν επιτελεσθεί οι ηγεμονικοί λόγοι.

Προτού, όμως, οδηγηθώ σε μία ανάλυση των δεδομένων που εξήγαγα από τις συνομιλίες μου σχετικά με τις στερεοτυπικές αναπαραστάσεις που διαμορφώνονται για τους Άλλους, θα ήθελα να σταθώ στο ζήτημα της συλλογικής συγκρότησης των εθνικών ταυτοτήτων. Για την εξέταση των στερεοτυπικών απόψεων, που έθεσαν οι συνομιλητές-τριες μου, είναι αναγκαίο να εξετασθούν οι τρόποι με τους οποίους οι

ίδιοι-ες συγκροτούν την εθνική τους ταυτότητα. Για να αντιληφθούμε, δηλαδή, πως αντιμετωπίζει ένα υποκείμενο τους Άλλους, πρέπει προηγουμένως να έχει εξετασθεί μέσα σε τι συνθήκες έχει διαμορφωθεί η δική του ταυτότητα.

Συγκροτήσεις της ελληνικής ταυτότητας

Οι χαρακτηρισμοί που συγκροτούμε για τους-τις Άλλους-ες, στην πραγματικότητα υποδηλώνουν σημαντικά σημεία για τον δικό μας αυτοπροσδιορισμό (Theodossopoulos 2003:178). Ο αυτοπροσδιορισμός των υποκειμένων και η συγκρότηση της δικής τους ταυτότητας είναι άρρηκτα συνδεδεμένα με τα εθνικά αφηγήματα, αφού τα νεωτερικά υποκείμενα ζουν και διαπλάθουν τις απόψεις τους στη συνθήκη του «έθνους-κράτους». Επομένως, η ανάλυση σχετικά με τις στερεοτυπικές αναπαραστάσεις των συνομιλητών-τριών μου θα πρέπει να ενταχθεί σε έναν αναστοχασμό σχετικά με τη συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας, στην προκειμένη περίπτωση της ελληνικής.

Σύμφωνα με τον Anderson (1997:24) η εθνική ταυτότητα είναι μία πολιτισμική κατασκευή. Η λέξη «έθνος», την οποία χρησιμοποιούν κατά κόρον οι πολιτικοί σε ομιλίες τους για να υποδείξουν τον ενωτικό και ομογενοποιητικό χαρακτήρα των πολιτών ενός κράτους με απώτερο σκοπό τη συγκίνηση των ακροατηρίων τους, στη θεώρηση του Anderson αποκτά μια άλλη διάσταση. Το έθνος είναι μία κοινότητα ανθρώπων, η οποία οραματίζεται τον εαυτό της ως μία οριοθετημένη και κυρίαρχη πολιτική κοινότητα. Στην πραγματικότητα, όμως, αποτελεί μία κοινότητα σε ένα φαντασιακό επίπεδο, καθώς κανένα μέλος της δεν έχει τη δυνατότητα αλληλεπίδρασης με όλα τα μέλη που την συναποτελούν, αλλά το κάθε υποκείμενο έχει την αίσθηση του συνανήκειν (Anderson 1997:26). Η διάχυση της κατασκευασμένης αυτής εθνικής συνείδησης γίνεται εκ των άνω, καθώς το κράτος

προσπαθεί να ελέγξει και να αναπλάσει πτυχές αυτής της ηθελημένης ταυτότητας στην κοινωνική ζωή των πολιτών του (Herzfeld 1998:11).

Η συγκρότηση της ελληνικής εθνικής ταυτότητας δεν έχει διαπλασθεί μόνο από την τοπική ηγεμονική ελίτ, αλλά έχει επηρεαστεί εξίσου και από την εικόνα που έχουν οι Άλλοι -στην προκειμένη περίπτωση οι «Δυτικοί»- για την Ελλάδα. Σύμφωνα με την ιδεολογία του ευρωκεντρισμού υπάρχει μία αμφισημία σχετικά με την ταυτότητα της Ελλάδας, καθώς ενσαρκώνει δύο χαρακτηρισμούς.¹² Από τη μία πλευρά, θεωρείται «ιερή», καθώς είναι ο μυθικός πρόγονος του νεωτερικού ευρωπαϊκού πολιτισμού. Από την άλλη πλευρά, όμως, θεωρείται «μιαρή» εξαιτίας της επίδρασης που είχε ο οθωμανικός πολιτισμός στον ελλαδικό χώρο από τα μέσα του 15ου αιώνα έως τις αρχές του 19ου αιώνα (Herzfeld 1998:14). Ένα χαρακτηριστικό στερεότυπο της ευρωκεντρικής αυτής ιδεολογίας είναι ότι ενώ η κλασική αρχαιότητα θεωρείται αναμφίβολα σημαντική, η Ελλάδα δεν είναι αντάξια «απόγονος» ενός τέτοιου πολιτισμού. Δημιουργείται, λοιπόν, μία ελληνική εθνική ταυτότητα, η οποία θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως «εύθραυστη και ανασφαλής», καθώς ενώ υποβόσκει ένας «εθνικός ναρκισσισμός» λόγω του μεγαλειώδους αρχέγονου παρελθόντος, του οποίου υποτίθεται ότι σημερινός κληρονόμος τους είναι η Ελλάδα, ταυτοχρόνως υπάρχει διαρκώς ένα αίσθημα πολιτισμικής κατωτερότητας απέναντι στην «Ευρώπη» (Γαζή 2015:258). Αυτό το αίσθημα κατωτερότητας απέναντι στην «Ευρώπη» απορρέει ήδη από την ίδρυση του ελληνικού κράτος, διότι υπήρχε μία σχέση άμεσης εξάρτησης ανάμεσα στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος και στα κυρίαρχα ευρωπαϊκά κράτη του 19ου αιώνα (Μεγάλη Βρετανία, Γαλλία και

¹² Η αμφισημία που επικρατεί είναι ιδιαίτερα εμφανής ακόμη και στο όνομα της ίδιας της χώρας. Μολονότι, η επίσημη ονομασία είναι «Ελληνική Δημοκρατία» («Hellenic Republic») και οι πολίτες της χώρας αυτοαποκαλούνται ως Έλληνες, στις χώρες της βορειοδυτικής Ευρώπης τους αποκαλούν «Greeks» («Γραικούς»), ενώ στη γειτονική Τουρκία ως «Yunan» («Ιωνες»). Εκτός, όμως, από αυτή την αμφισημία το παράδοξο είναι ότι ενώ ο όρος «Greek» στην κοινή συνείδηση των Ελλήνων-ιδών δεν νοηματοδοτείται αρνητικά, οι όροι «Γραικός» και «Ρωμικός» έχουν αποτυπωθεί στο φαντασιακό ως υποτιμητικές ονομασίες (Μπονάρου 2012:236).

Ρωσία). Μολονότι, η ένταξη της Ελλάδας στους κόλπους της Ευρωπαϊκής Ένωσης μετέτρεψε αυτή τη σχέση εξάρτησης σε μία εταιρική σχέση, η κατάσταση άλλαξε άρδην το 2010 όταν η Ελλάδα εντάχθηκε σε έναν τριμερή μηχανισμό οικονομικής στήριξης, ο οποίος αποτελούταν από την Ευρωπαϊκή Ένωση, την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, και έτσι η σχέση μετατράπηκε εκ νέου σε μία ασύμμετρη σχέση εξάρτησης (Μπονάρου 2012:245)

Μέσω αυτής της οπτικής των Άλλων για την Ελλάδα και εξαιτίας της υιοθέτησης αυτής της ρητορικής από την τοπική ηγεσία, οι Έλληνες πείστηκαν πως οι Τούρκοι αποτελούν τον μεγαλύτερο εθνικό τους εχθρό και οι όποιες τουρκικές πολιτισμικές επιρροές υπάρχουν να θεωρούνται η «αχίλλειος πτέρνα» του ελληνικού πολιτισμού. Μάλιστα, οι Τούρκοι έγιναν ο «αποδιοπομπαίος τράγος», καθώς υποτίθεται ότι εξαιτίας εκείνων έπαψε να υφίσταται η ελληνική τελειότητα. Για παράδειγμα, η ρουσφετολογία, η οποία θεωρείται βασικό χαρακτηριστικό δόμησης της ελληνικής κοινωνίας, ανάγεται ως ελάττωμα που το έφεραν οι Τούρκοι στους Έλληνες (Herzfeld 1998:40-41).

Στα τέλη του 20ου αιώνα η έννοια του «έθνους» μετασχηματίζεται - τουλάχιστον στον ευρωπαϊκό χώρο- λόγω των τεκτονικών αλλαγών που συμβαίνουν. Είναι η εποχή του τέλους του Ψυχρού Πολέμου, της κατάρρευσης των σοσιαλιστικών καθεστώτων, της μεταβολής των συνόρων, εξαιτίας της διάλυσης κρατών, όπως της Σοβιετικής Ένωσης και της Γιουγκοσλαβίας, καθώς και των μεταβολών που επέφερε η παγκοσμιοποίηση σε οικονομικό, κοινωνικό και πολιτισμικό επίπεδο. Μέσα σε αυτό το έκρυθμο πλαίσιο αναβιώνει το εθνικό αίσθημα και η εθνικιστική ρητορική. Η Ελλάδα της δεκαετίας του 1990 δεν αποτελεί εξαίρεση σε αυτή τη γενική τάση. Εκείνη την εποχή καταλυτικό ρόλο στις εξελίξεις διαδραμάτισε το «Μακεδονικό

ζήτημα», το οποίο μετατράπηκε σε πρωτεύον «εθνικό ζήτημα» και μετασχημάτισε την ελληνική εθνική ιδεολογία και ταυτότητα (Γαζή 2015:252-253).

Τα υποκείμενα με τα οποία συνομίλησα είναι γεννημένα το διάστημα 1987-1999 και στην πλειοψηφία τους η εφηβική και η πρώιμη ενήλικη τους ζωή αφορά την περίοδο από το 2011 και έπειτα. Επομένως, η βασική συγκρότηση της ταυτότητάς τους διαδραματίζεται σε μία εποχή οικονομικής ύφεσης και έντονων πολιτικών αναταραχών για την Ελλάδα. Ήδη από το 2008 είχε ξεσπάσει η παγκόσμια οικονομική ύφεση, της οποίας μία άμεση επίπτωση ήταν και η ελληνική οικονομική κρίση του 2010. Η τελευταία συνδυάστηκε στην Ελλάδα –και όχι μόνο– με πολιτικές αναταραχές, την άνοδο της ακροδεξιάς και ένα γενικότερο κλίμα αβεβαιότητας. Αναμφίβολα, οι συνομιλητές-τριες μου δεν πρόλαβαν να ζήσουν την εποχή της ευμάρειας, δηλαδή τη δεκαετία του 1990 και τα πρώτα χρόνια του 2000, σίγουρα, όμως, τους εντυπώθηκε τόσο από αφηγήσεις συγγενικών τους προσώπων όσο και από τα διάφορα αφηγήματα που προβάλλουν ορισμένα μέσα ενημέρωσης ένας «εθνικός ναρκισσισμός». Ήταν η εποχή των διαφόρων επιτυχιών της Ελλάδας τόσο στον τομέα του αθλητισμού με την κατάκτηση του ευρωπαϊκού πρωταθλήματος ποδοσφαίρου και τη διεξαγωγή Ολυμπιακών Αγώνων στην Αθήνα όσο και στον τομέα του τραγουδιού με τη νίκη στο διαγωνισμό της Eurovision (Γαζή 2015:257).

Στο πλαίσιο της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης που έπληξε την ελληνική οικονομία από το 2010 και έκτοτε, αναδύθηκαν εκ νέου από ευρωπαϊκούς ηγεμονικούς λόγους ορισμένες στερεοτυπικές αντιλήψεις για την ελληνική κοινωνία. Η ίδια η οικονομική κρίση δεν παρουσιάστηκε ως ένα οικονομικό και δημοσιονομικό γεγονός, αλλά ως η απόδειξη της ηθικής και πολιτισμικής υστέρησης του ελληνικού λαού (Kirtsoglou 2020:175). Τα φαινόμενο της διαπλοκής και η αποκάλυψη διαφόρων πολιτικοοικονομικών σκανδάλων ταυτίστηκαν με την Ελλάδα και

παρουσιάστηκαν ως απόδειξη της μη ευρωπαϊκότητάς της (Deltsou 2011:55). Ακόμη, ο δημόσιος τομέας του ελληνικού κράτους δαιμονοποιήθηκε ως η ενσάρκωση του πελατειακού χαρακτήρα, που θεωρείται ότι στηρίζεται από την ελληνική οικογενειοκρατία, ενώ η φοροδιαφυγή παρουσιάστηκε ως σύμπτωμα της ελληνικής έλλειψης εμπιστοσύνης προς το κράτος, υπονοώντας ότι αυτό ήταν κατάλοιπο από την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας στον ελληνικό χώρο (Kirtsoglou 2020:168-169). Οι Έλληνες, δηλαδή, θεωρήθηκαν ως οθωμανικά λείψανα που δεν θα δίσταζαν να εξαπατήσουν το ίδιο τους το κράτος ή την Ευρωπαϊκή Ένωση για προσωπικό τους όφελος (Kirtsoglou 2020:175). Ο ελληνικός λαός παρουσιάστηκε εκείνη την περίοδο τόσο στο τοπικό όσο και στο διεθνές φαντασιακό ως μια εκφυλισμένη μετάλλαξη των «ένδοξων» αρχαίων Ελλήνων ή στην καλύτερη περίπτωση ως εξωτικά απείθαρχοι αντιήρωες της ευρωπαϊκής νεωτερικότητας (Kirtsoglou 2020:167).

Όλος αυτός ο στερεοτυπικός λόγος που αναδύθηκε την παραγμένη μνημονιακή περίοδο, υιοθετήθηκε από ανθρώπους νεαρής ηλικίας, οι οποίοι μη έχοντας ζήσει την εποχή της ευμάρειας στην Ελλάδα, ταύτισαν τη δομή και τη λειτουργία της ελληνικής κοινωνίας με την έννοια της διαφθοράς. Έναν όρο που ακόμη και σήμερα δεν αποτελεί συνώνυμο μόνο του πολιτικού κατεστημένου, αλλά έχει ταυτιστεί με την οργάνωση της ελληνικής κοινωνίας συλλήβδην. Έχοντας αυτές τις προσλαμβάνουσες και αυτή τη θέση για τη χώρα τους, οι συνομιλητές-τριες μου μετακινούμενοι-ες σε χώρες του εξωτερικού πίστευαν ότι οι Άλλοι-ες έχουν δομήσει τα έθνη-κράτη τους και τις κοινωνίες τους με βασικό γνώμονα την αξιοκρατία.

Η εξιδανίκευση των κοινωνιών των Άλλων, όμως, μετατρέπεται μετά από ένα χρονικό διάστημα παραμονής στο εξωτερικό σε μία απομυθοποίησή τους και κατ' επέκταση σε μία κατανόηση και συμπόνια για την κατάσταση στην Ελλάδα και των παθογενειών που την διέπουν. Ο Σταμάτης, ο οποίος βρίσκεται στο Στρασβούργο στη

Γαλλία για δεύτερη χρονιά, έχει αλλάξει πλήρως την οπτική του για την κατάσταση στην Ελλάδα:

“Που ξέρεις έχουμε πολύ το: “Ναι στα εξωτερικά... Ενώ η Ελλάδα είναι σκατά, είναι έτσι, είναι αλλιώς”. Πλέον το δικαιολογώ σε πολλά πράγματα, γιατί όταν στη Γαλλία, που είναι γενέτειρα της γαλλικής επανάστασης τέλος πάντων και όλου αυτού του κινήματος και βλέπεις να κυκλοφορούν τέτοιες ιδέες απαράδεκτες λες ok. Οπότε, την Ελλάδα την σκέφτομαι σαν κάτι λίγο δαιμονοποιημένο χωρίς λόγο, αλλά σε μία πολύ δύσκολη κατάσταση. Η Ελλάδα βρίσκεται σε πολύ πιο δύσκολη κατάσταση από οποιαδήποτε άλλη χώρα του δυτικού κόσμου.”

Η συμπόνια, όμως, που επιδεικνύει ο Σταμάτης για την Ελλάδα υποκρύπτει ταυτοχρόνως και κάποιες στερεοτυπικές αντιλήψεις. Αρχικά, είναι η ταύτιση της Γαλλικής Επανάστασης του 1789 και των ριζοσπαστικών -για την εποχή της- ιδεών ως χαρακτηριστικά που θα έπρεπε να διαποτίζουν τη σημερινή Γαλλία και επομένως η γαλλική κοινωνία θα έπρεπε να συνέχιζε να είναι μία προοδευτική και επαναστατική κοινωνία. Αναγάγει ουσιαστικά τη σύγχρονη Γαλλία ως ανάξιο απόγονο της παρακαταθήκης που άφησε η Γαλλική Επανάσταση. Είναι ακριβώς το αντίστοιχο στερεότυπο που αναπαράγουν οι Άλλοι-ες για την Ελλάδα ως ανάξιο απόγονο του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού και την θεωρούν πολιτισμικά κατώτερη. Επομένως, ενώ τα υποκείμενα μπορεί να ενοχλούνται από τέτοιου είδους συνδέσεις και προσδοκίες που έχουν οι Άλλοι για εκείνους, ταυτοχρόνως αναπαράγουν και εκείνα έναν στερεοτυπικό λόγο και έχουν απαιτήσεις από τους Άλλους-ες να είναι αντάξιοι-ες των δράσεων των «προγόνων» τους.

Επιπλέον, το συμπέρασμα ότι η Ελλάδα βιώνει την πιο δύσκολη κατάσταση από ολόκληρο το «δυτικό» κόσμο διανοίγει ένα ευρύ πεδίο συζήτησης στο τι ορίζεται ως «δυτικός» κόσμος και ποια κράτη συμπεριλαμβάνονται σε αυτόν. Ο όρος «Δύση» εδραιώθηκε στη διάρκεια της αποικιοκρατίας και αντικατέστησε τον όρο «Ευρώπη», ο οποίος δεν χρησιμοποιούταν απλώς για να ορίσει γεωγραφικά σύνορα, αλλά για να περιγράψει ένα σύστημα «πολιτισμικών αξιών». Αυτό συνέβη, διότι δεν υπήρχε μία θρησκευτική-πολιτισμική ομογενοποίηση στην ευρωπαϊκή ήπειρο. Ένα σημαντικό τμήμα της Ευρώπης βρισκόταν υπό οθωμανική κυριαρχία και επομένως έπρεπε να δημιουργηθεί μία συμβολική διαφοροποίηση (Delanty 2016:89-90). Ωστόσο, ο προβληματισμός με τον όρο «Δύση» δεν έπαψε να υφίσταται, καθώς υπήρχαν μεταβολές των συνόρων και δημιουργία νέων κρατών. Εξίσου προβληματικός όρος με τη «Δύση» είναι και ο όρος «Ανατολική Ευρώπη», ο οποίος συμπυκνώνει δύο διαφορετικές ομάδες κρατών: i) τη νοτιοανατολική Ευρώπη και πιο συγκεκριμένα τα Βαλκάνια και ii) την Πολωνία, τις Βαλτικές Δημοκρατίες, την Τσεχία, τη Σλοβακία και την Ουγγαρία. Πρόκειται για χώρες, οι οποίες βρίσκονται ανάμεσα σε δύο κυρίαρχες ευρωπαϊκές δυνάμεις, της Γερμανίας και της Ρωσίας (Delanty 2016:127).

Η μεγαλύτερη διχογνωμία, όμως, που υπάρχει είναι σχετικά με τη βαλκανική χερσόνησο, στην οποία βρίσκεται και η Ελλάδα. Όπως επισημαίνει ο Delanty (2016:130) από γεωγραφικής άποψης η βαλκανική χερσόνησος είναι τμήμα της ευρωπαϊκής ηπείρου, αλλά από πολιτικής οπτικής παρουσιάζει μεγαλύτερη εγγύτητα με τη Μικρά Ασία. Για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα τα Βαλκάνια θεωρούνταν μία προέκταση της Μικράς Ασίας και μάλιστα τους είχε αποδοθεί η ονομασία «Εγγύς Ανατολή». Παρόλο που δημιουργήθηκε μία στερεοτυπική αντίληψη περί πολιτισμικής ανωτερότητας της Δυτικής Ευρώπης και περί πολιτισμικής κατωτερότητας των Βαλκανίων, τα Βαλκάνια αποτέλεσαν μια ζώνη ασφαλείας για τις

συγκρούσεις ανάμεσα σε Ευρώπη και Ασία και μια διαχωριστική γραμμή μεταξύ των πολιτισμών.

Η κάπως προβληματική έννοια του «δυτικού», που αναφέρθηκε από το Σταμάτη, έρχεται να συνταιριάζει με την αμφίσημη θέση της Ελλάδας.¹³ Αρκετά από τα υποκείμενα με τα οποία συνομίλησα δεν συμπεριελάμβαναν στον όρο «Ευρώπη» την Ελλάδα. Η Σταυρούλα, η οποία επίσης σπουδάζει στη Γαλλία και συγκεκριμένα στο Montpellier, μου δήλωσε ευθαρσώς το εξής:

“Για μένα εντάζει η Ελλάδα δεν θυμίζει Ευρώπη. Η Ευρώπη είναι να βλέπεις τα φανταστικά αυτά κτίρια έτσι με την ωραία αρχιτεκτονική, τις μεγάλες πλατείες, τα μεγάλα πάρκα, που τα έχω δει αυτά εδώ.”

Η δήλωση της Σταυρούλας απηχεί στην αμφιθυμία που επικρατεί στους Έλληνες σχετικά με το βαθμό ευρωπαϊκότητάς τους (Herzfeld 1998:9). Η οπτική της Σταυρούλας βέβαια δεν εστιάζει τόσο σε κοινωνικοοικονομικό επίπεδο, αλλά κυρίως σε πολιτισμικό επίπεδο φέρνοντας παράδειγμα από τον τομέα της αρχιτεκτονικής και της δόμησης των πόλεων. Σύμφωνα, μάλιστα, με τον Delanty (2016:115) οι αρχιτεκτονικοί ρυθμοί, όπως ο Ρωμανικός και Γοτθικός, ταυτίστηκαν με την έννοια της Ευρώπης και αποτέλεσαν διακριτό σύμβολο της ευρωπαϊκής ταυτότητας.

Παρόλο που οι οικονομικές συνθήκες στην Ελλάδα είναι δυσμενείς και τα περισσότερα υποκείμενα, τα οποία έχουν την επιθυμία να δοκιμαστούν στο εξωτερικό, έχουν εξιδανικεύσει τον τρόπο ζωής εκεί, υπάρχουν και ορισμένες περιπτώσεις όπου αντί να επικρατεί ένας θαυμασμός για τα κράτη, στα οποία

¹³ Οι ρίζες της αμφισημίας για τη θέση της Ελλάδας εντοπίζονται ήδη από τον 19ο αιώνα και η διχογνωμία αυτή αποτέλεσε ένα από τα κυρίαρχα πολιτικά σημεία σύγκρουσης της περιόδου 1974-1980. Πρόκειται για την περίοδο κατά την οποία έχουν ξεκινήσει εκ νέου οι διαπραγματεύσεις για την ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση, οι οποίες είχαν διακοπεί λόγω της στρατιωτικής δικτατορίας που επιβλήθηκε στη χώρα την περίοδο 1967-1974. Η επίσημη απάντηση δόθηκε από τον τότε πρωθυπουργό, τον Κωνσταντίνο Καραμανλή, ο οποίος διατύπωσε την περίφημη ρήση: «ανήκομεν εις την Δύσιν» (Μπονάρου 2012:245).

εγκαθίστανται, υπάρχει μία πλήρης αποδόμηση τους, όχι τόσο σχετικά με τις κοινωνικοοικονομικές συνθήκες εκεί, όσο με την ιστορία τους. Η Έλλη, η οποία αφού ολοκλήρωσε το μεταπτυχιακό της στο Ηνωμένο Βασίλειο, τώρα ζει και εργάζεται στο Λουξεμβούργο. Ενώ λοιπόν, φαίνεται ότι οι απόψεις της απηχούν στη θεώρηση του Anderson περί ανθρώπινης κατασκευής της έννοιας έθνους-κράτους, στην πραγματικότητα η ίδια υποτιμά την εθνική ιστορία του Λουξεμβούργου λέγοντας το εξής:

“Το Λουξεμβούργο τι είναι; Είναι μια χώρα που ιδρύθηκε για να έρθει ο κόσμος και να βάλει τις επιχειρήσεις του. Δεν είναι κάτι άλλο.”

Στην προκειμένη περίπτωση η Έλλη υπονοεί ότι το Λουξεμβούργο είναι ένα νεωτερικό δημιούργημα χωρίς κάποιο σημαντικό ιστορικό παρελθόν όπως αυτό που θεωρείται ότι έχει η Ελλάδα. Σύμφωνα με την οπτική της, ο μόνος λόγος ύπαρξης αυτού του κράτους είναι η ανάδειξη του σε χρηματοοικονομικό κόμβο. Έτσι, όμως, εστιάζει μόνο στην πολύ πρόσφατη ιστορία του, δηλαδή στις δύο τελευταίες δεκαετίες του 20ου αιώνα, παραβλέποντας ότι ήδη από το 1839 με τη συνθήκη του Λονδίνου, δημιουργήθηκε το κράτος του Λουξεμβούργου. (Moyse, Brasseur & Scuto 2006:370) Ουσιαστικά λίγα χρόνια αργότερα μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, το οποίο ιδρύθηκε το 1830. Ενδεχομένως, δηλαδή, για την Έλλη όπως και για μια μεγάλη πλειοψηφία το σύγχρονο ελληνικό κράτος να θεωρείται απόγονος των αρχαίων Ελλήνων και της Βυζαντινής αυτοκρατορίας και επομένως να έχει μια μακράιωνη ιστορία.

Το πιο ενδιαφέρον χαρακτηριστικό της συγκρότησης της ελληνικής ταυτότητας που έχουν διαμορφώσει οι συνομιλητές-τριες μου, είναι η αμφιθυμία που υπάρχει. Από τη μία πλευρά, υπάρχει το αφήγημα για ένα κράτος με αρχέγονο

παρελθόν που αποτέλεσε το λίκνο του σύγχρονου «δυτικού» πολιτισμού και της δημοκρατίας και από την άλλη πλευρά είναι η ταύτιση της ελληνικής νοοτροπίας με την αναξιοκρατία και την αισχροκέρδεια. Αυτή η αμφίσημη εικόνα μεταφράστηκε σε διφορούμενα συναισθήματα, καθώς ταυτοχρόνως υπάρχει μία αίσθηση περηφάνιας και ανωτερότητας, αλλά και ένα αίσθημα ντροπής και κατωτερότητας. Επομένως, γίνεται αντιληπτό ότι οι εικόνες που πλάθουν οι Άλλοι-ες για εμάς, αλλά και εικόνες που μας έχουν εντυπωθεί είτε από την οικογένειά μας είτε από ηγεμονικούς λόγους διαμορφώνουν καθοριστικά τις αντιλήψεις μας.

Στερεοτυπικές δυαδικότητες

Η αλληλεπίδραση των συνομιλητών-τριών μου με ανθρώπους, που δεν έχουν ελληνική καταγωγή, αποτέλεσε πεδίο ανάδειξης κάποιων στερεοτυπικών αναπαραστάσεων. Οι στερεοτυπικές απεικονίσεις φαίνεται να συγκροτούν τις ακόλουθες ομολογίες αντιθετικών δίπολων: Βόρειοι : Μεσόγειοι :: Ψυχροί : Θερμοί :: Εσωστρεφείς : Εξωστρεφείς. Στη συνομιλία που είχα με την Αλεξάνδρα, φοιτήτρια στη Δανία, η οποία προηγουμένως, όμως, είχε ζήσει και στην Πορτογαλία για να κάνει την πρακτική της μέσω του προγράμματος Erasmus, μου εξέφρασε ακριβώς αυτά τα κυρίαρχα στερεοτυπικά δίπολα που υπάρχουν:

“Γενικά, είναι λίγο ψυχροί οι Δανοί [...] Σαν Βορειοευρωπαίοι δεν είναι τόσο ανοιχτοί. Φαίνεται, δηλαδή, όποιος είναι από τη Νότια Ευρώπη... Ισπανοί, Ιταλοί, Έλληνες είναι λίγο πιο να μιλήσουν... Και οι Λατινοαμερικάνοι εννοείται. Βραζιλιάνοι, όλοι. Είναι λίγο πιο ανοιχτοί στην κοινωνικοποίηση. Οι Δανοί είναι λίγο πιο κλειστοί, αλλά με το χρόνο τους. Αυτό. Θέλουν χρόνο.”

Στην προκειμένη περίπτωση μάλιστα, η Αλεξάνδρα φαίνεται πώς γενικεύει το στερεότυπο, καθώς εντάσσει μέσα και υποκείμενα από χώρες της Λατινικής

Αμερικής. Από το Βόρειο : Μεσόγειο οδηγείται σε μία μεγαλύτερη συμπερίληψη: παγκόσμιος Βοράς : παγκόσμιος Νότος. Όλες αυτές οι στερεοτυπικές αναπαραστάσεις απέναντι στις χώρες της βορειοδυτικής Ευρώπης μπορούν να συμπεκνωθούν στη θεώρηση του «Occidentalism» («Οξιντενταλισμού»)¹⁴. Οι ρίζες του οποίου θεωρείται ότι βρίσκονται ήδη από την περίοδο κυριαρχίας της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια του Μεγάλου Σχίσματος του 1054. Αυτό το κομβικό σημείο σε συνδυασμό με τη στροφή του Οικουμενικού Πατριαρχείου αργότερα στον ρωσικό πανσλαβισμό δημιούργησαν έντονα αντιδυτικά αισθήματα. Στο πέρασμα των αιώνων υπήρχαν περίοδοι έξαρσης του Οξιντενταλισμού και μία ιδιαίτερα ευνοϊκή περίοδος για την ανάπτυξη ενός αντιδυτικού αισθήματος στη βαλκανική χερσόνησο είναι τα τέλη του 18ου αιώνα και οι αρχές του 19ου αιώνα, όταν αναδύονται εθνικιστικά κινήματα σε εκείνη την περιοχή (Aretov 2012:91-93). Η Αλεξάνδρα όπως και οι υπόλοιποι-ες συνομιλητές-τριες μου μπορεί να μην εκφράζουν κάποιο αντιδυτικό αίσθημα, αλλά οι απόψεις που έχουν για τις χώρες της βορειοδυτικής Ευρώπης αποτελούν αναμφίβολα στερεοτυπικές αναπαραστάσεις για τη «Δύση».

Από την άλλη, η πεποίθηση ότι οι άνθρωποι εκεί είναι πειθαρχημένοι ακόμη και σε απλά και βασικά πράγματα της καθημερινότητας, όπως για παράδειγμα στη διαχείριση των απορριμμάτων, συνιστά ένα άλλο κυρίαρχο στερεότυπο σχετικά με τις χώρες της βορειοδυτικής Ευρώπης, αντιπαραθετικά προς τους Έλληνες, οι οποίοι δεν εμφανίζουν μία ευσυνείδητη στάση ως προς αυτό τον τομέα (Herzfeld 1984:441). Η

¹⁴ Ως «Occidentalism» («Οξιντενταλισμός») ορίζεται το «αντιδυτικιστικό» αίσθημα και περιγράφει κινήματα ή ιδεολογίες που απορρίπτουν ιδέες, πολιτικές διαδικασίες ή υλικά αντικείμενα που χαρακτηρίζονται ως «δυτικά» (Jouhki & Pennanen 2016:4). Στη θεωρία του «Occidentalism» οι «δυτικές» κοινωνίες διακατέχονται από αισθήματα αλαζονείας, απληστίας και αδυναμίας (Aretov 2012:91). Επομένως, ο Occidentalism αφορά έναν αγώνα ενάντια στον «εκσυγχρονισμό» της «Δύσης», της οποία κύρια χαρακτηριστικά υποτίθεται ότι είναι ο άνευ συναισθηματικός ορθολογισμός, η κυνική κοσμικότητα, ο εγωκεντρικός ατομικισμός και ο διακαής πόθος για μία αποικιοκρατική κυριαρχία. Η «Ανατολή», αντίθετα, αναπαρίσταται ως ένας τόπος όπου εκτιμώνται οι οικογενειακές αξίες, η παράδοση, η πνευματικότητα και η εργατικότητα (Jouhki & Pennanen 2016:4).

εμπειρία της Νίνας, η οποία διέμεινε στο Βέλγιο το 2020-2021, είναι ενδεικτική σ' αυτή την κατεύθυνση:

“Εμείς δεν είμαστε καλοί με την καθαριότητα στους δημόσιους χώρους σαν Έλληνες, αλλά στα σπίτια μας προσέχουμε τουλάχιστον.”

Στα λόγια της Νίνας απηχεί ο ιδιαίτερος ζήλος που επιδεικνύεται στην Ελλάδα για την καθαριότητα και την τακτοποίηση του ιδιωτικού χώρου, το οποίο πέρα από λόγους υγιεινής, προσδίδει στους ένοικους των σπιτιών ένα αίσθημα κοινωνικής ευπρέπειας. Σύμφωνα με τον Herzfeld (2007:256-257) τα υποκείμενα που εκφράζουν προκαταλήψεις, θεωρούν ότι ο δικός τους τρόπος δράσης βρίσκεται σε μία ορθή κατεύθυνση, σε αντίθεση με τον τρόπο δράσης των Άλλων. Επιπλέον, εδώ, είναι ενδιαφέρον ότι εκδηλώνεται ένα νέο στερεοτυπικό δίπολο Ευρωπαίοι : Έλληνες :: ενδιαφέρον για το δημόσιο/συλλογικό καλό : ενδιαφέρον για το ιδιωτικό/ατομικό καλό. Εμφανίζεται, εδώ, η υιοθέτηση μιας στερεοτυπικής αναπαράστασης των ευρωπαϊκών ηγεμονικών λόγων ότι δηλαδή στην Ελλάδα τα υποκείμενα εστιάζουν στη δική τους ατομική ευμάρεια και όχι στην προσπάθεια βελτίωσης της κοινωνίας συλλογικά.

Για την Αίγλη, όμως, που σπουδάζει στη Νορβηγία, ο θεωρούμενος πειθαρχημένος τρόπος ζωής των κοινωνιών της Βόρειας Ευρώπης, έχει επιφέρει και μία εσωτερική καταπίεση. Όπως παρατηρεί:

“Δεν έχουν όρια, όπως τα θέτουμε εμείς. Δηλαδή, φαίνονται πάρα πολύ τυπικοί και είναι και στην καθημερινότητά τους, αλλά αισθάνομαι ότι είναι πολύ καταπιεσμένοι. Το βλέπεις στον τρόπο που περνάνε τα Σαββατοκύριακα τους. Ε, το Σάββατο γίνονται όλοι τύφλα στο μεθύσι. Όλοι, ανεξαρτήτως ηλικίας. [...] Οπότε, υπάρχει αυτή η σύγκρουση και η αντίσταση που δημιουργούν στους

εαυτούς τους, που το βλέπω ότι τους εμποδίζει από το να ωριμάσουν σε αυτό το κομμάτι.”

Επομένως, η Αίγλη ναι μεν θεωρεί ότι οι Νορβηγοί είναι υπεύθυνοι και πειθαρχημένοι στη διεκπεραίωση των υποχρεώσεων τους, αλλά θεωρεί ότι δεν είναι συγκρατημένοι ως προς τον τρόπο διασκέδασής τους. Έτσι, σύμφωνα με την οπτική της Αίγλης, στην Ελλάδα οι άνθρωποι έχουν μία πιο ισορροπημένη ζωή, καθώς δεν υπάρχει καταπίεση ως προς τη συχνότητα της διασκέδασής τους και άρα δεν οδηγούνται σε ασύστολη κατάσταση μέθης. Σχεδόν όλα τα υποκείμενα με τα οποία συνομίλησα μού εξέφρασαν την έκπληξή τους και την ταυτόχρονη ενόχλησή τους απέναντι στο θέαμα μεθυσμένων ανθρώπων στους δρόμους. Σύμφωνα με τους-τις ίδιους-ιες στην Ελλάδα δεν επικρατούν τέτοιες εικόνες, διότι οι άνθρωποι δεν έχουν την ανάγκη να ξεφύγουν από τους πιεστικούς ρυθμούς ζωής που βιώνουν οι άνθρωποι σε χώρες της βορειοδυτικής Ευρώπης.

Ωστόσο, δεν είναι η ίδια η εντύπωση που έχουν οι συνομιλητές-τριες μου για ανθρώπους, οι οποίοι προέρχονται είτε από κάποια χώρα της νοτιοδυτικής Ευρώπης είτε από κάποια χώρα της βαλκανικής χερσονήσου. Ο Σταμάτης μίλησε με πολύ ενθουσιασμό για τις παρέες που έχει αναπτύξει με υποκείμενα από τέτοιες χώρες:

“Μας ένωσε η κοινή κουλτούρα, που έχουμε αδιαμφισβήτητα και σε μουσική και σε όλα. [...] Τα Βαλκάνια το έχουν με το λίγο πιο ανοιχτό, λίγο πιο φιλικό, λίγο πιο χωρίς αναστολές να το πω έτσι. [...] Και οι Ισπανοί το έχουν αυτό το ανοιχτό και το επικοινωνιακό.”

Στην προκειμένη περίπτωση ο Σταμάτης θεωρεί ότι η Ελλάδα μοιράζεται κοινά στοιχεία τόσο με τις γειτονικές βαλκανικές χώρες όσο και με τις μεσογειακές χώρες. Εδώ, έγκειται μία ακόμη διχογνωμία σχετικά με τον προσδιορισμό των

Ελλήνων-ίδων, καθώς δεν είναι ξεκάθαρο εάν η Ελλάδα θεωρείται μία βαλκανική ή μεσογειακή χώρα ή ότι της ταιριάζουν και οι δύο προσδιορισμοί. Εκτός, δηλαδή, της εκτενούς συζήτησης για το αν η Ελλάδα εντάσσεται στον λεγόμενο «δυτικό» κόσμο, υπάρχει και μία αμφισημία για το σε ποια κατηγορία μπορεί να καταταχθεί η Ελλάδα, στις βαλκανικές ή στις μεσογειακές χώρες. Η ασάφεια είναι δικαιολογημένη από άποψη γεωγραφική, καθώς η Ελλάδα ανήκει όντως στη βαλκανική χερσόνησο, αλλά ταυτοχρόνως αποτελεί και ένα μεσογειακό κράτος.

Η απάντηση σε αυτή τη διχογνωμία μπορεί να ιδωθεί, εάν αναλογισθεί κανείς τη διαφορετική πορεία που ακολούθησε η Ελλάδα συγκριτικά με τα υπόλοιπα βαλκανικά κράτη. Αναμφίβολα οι βαλκανικές χώρες έχουν ένα κοινό παρελθόν, το οθωμανικό, το οποίο η κάθε μία προσπάθησε να το αποτινάξει. Το σημείο ορόσημο που κατά κάποιον τρόπο διαχωρίζει την Ελλάδα από τον προσδιορισμό «Βαλκάνια» είναι η περίοδος μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, όταν όλα τα βαλκανικά κράτη εκτός της Ελλάδας βρέθηκαν υπό την επιρροή της Σοβιετικής Ένωσης και του κομμουνισμού, ενώ η Ελλάδα ακολούθησε τον καπιταλιστικό τρόπο ζωής της Δύσης. Η κατεύθυνση που ακολούθησε η Ελλάδα επισφραγίστηκε με την ένταξη της στο NATO και την τότε ΕΟΚ, σημερινή Ευρωπαϊκή Ένωση. (Deltsou 2011:49-50). Ωστόσο, η διαφορετική γεωπολιτική κατεύθυνση που ακολούθησε η Ελλάδα επηρέασε και τον τρόπο προσδιορισμού και αυτοπροσδιορισμού των Ελλήνων-ίδων. Ο χαρακτηρισμός «μεσογειακή χώρα» παρέχει μία πιο θετική πολιτιστική εικόνα στο φαντασιακό συγκριτικά με την συμπερίληψη στον όρο «Βαλκάνια». Θα ήταν λάθος αντίληψη, όμως, να θεωρηθεί ότι μόνο η Ελλάδα προσπαθεί να αποποιηθεί τον χαρακτηρισμό «Βαλκάνια». Τόσο η Σλοβενία όσο και η Κροατία διατυπώνουν το επιχείρημα ότι η ταύτιση τους με τον χαρακτηρισμό «βαλκανικές χώρες» αποτελεί ένα ιστορικό λάθος. (Deltsou 2011:57).

Η επαφή, λοιπόν, των μεταπτυχιακών σπουδαστών-στριών, που συνομίλησα, με υποκείμενα, τα οποία έχουν διαφορετική καταγωγή από τη δική τους, ανέδειξε ορισμένα εθνικά στερεότυπα των συνομιλητών-τριών μου. Μολονότι, ορισμένοι-ες συνομιλητές-τριες μου στην αρχή της συνομιλίας μας προσπαθούσαν να φιλτράρουν τις απόψεις τους για τους-τις Άλλου-ες, εντέλει αφότου ένιωσαν οικεία απέναντι μου και υπό τον ειρμό των αφηγήσεων τους, αναφέρθηκαν στις στερεοτυπικές προσλήψεις που είτε δημιούργησαν εκεί είτε μου επισήμαναν ότι επαναβεβαιώθηκαν σχετικά με τις αντιλήψεις τους.

Ετερότητα και διατροφή

Οι συνομιλητές-τριες μου, εκτός από τη φυσική τους μετακίνηση και μαζί μ' αυτήν τη διακίνηση των πεποιθήσεών τους, μετέφεραν και κάποιες δικές τους πολιτισμικές πρακτικές. Η διακίνηση συνηθειών, όπως αυτή του φαγητού, και η αποδέσμευσή τους από τα αρχικά γεωγραφικά και πολιτισμικά συμφραζόμενα τους φαίνεται να αποτελεί απόρροια των συνθηκών της παγκοσμιοποίησης (Μπακαλάκη 2000:69). Σε αρκετές από τις συζητήσεις που είχα με τους-τις συνομιλητές-τριες μου εστίασαμε στο κομμάτι της διατροφής. Το φαγητό αποτελεί συχνά μία κεντρική παράμετρο εντοπιότητας και ένταξης σε κάποιο κοινωνικό πλαίσιο και διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στη συγκρότηση της ταυτότητας του υποκειμένου (Μπακαλάκη 2000:67). Επιπλέον, το φαγητό χρησιμεύει ως υλική μορφή, η οποία διαμορφώνει την κατανόηση της διαφορετικότητας και διαδραματίζει ενεργό ρόλο στη νομιμοποίηση της δράσης (Petridou 2001:101).

Στα πλαίσια του να βιώσουν νέες εμπειρίες, τα υποκείμενα της έρευνας μου επιδίωξαν είτε να δοκιμάσουν την «εθνική» κουζίνα στη χώρα στην οποία εγκαθίστατο είτε να δοκιμάσουν άλλες «ξένες» κουζίνες. Ο Σταμάτης μιλώντας για

τον τρόπο ζωής στο Στρασβούργο μου ανέφερε ότι η Αλσατία, στην οποία εντάσσεται και το Στρασβούργο, έχει αρκετές πολιτισμικές ιδιαιτερότητες σε σχέση με την υπόλοιπη Γαλλία, όχι όμως, κάτι το αξιοσημείωτο στον τομέα της γαστρονομίας:

“Είναι λίγο ιδιαίτερη περίπτωση ρε παιδί μου, έχουν τα δικά τους... Τη δικιά τους παράδοση σε όλα. Κατά τα άλλα εντάζει γαλλική κουζίνα στο Παρίσι. Μόνο εκεί έχω δοκιμάσει σαλιγκάρια και τέτοια.”

Η «γαλλική» κουζίνα αποτελεί την επιτομή ενός εξευγενισμένου ευρωπαϊκού τρόπου ζωής. Θεωρείται στερεοτυπικά ως κάτι το ιδεατό στον τομέα της γαστρονομίας, ενώ η προτίμηση προς αυτήν τόσο στο ευρωπαϊκό όσο και στο αμερικανικό φαντασιακό σηματοδότησε ίσως σε μεγαλύτερο βαθμό από οτιδήποτε άλλο την ταξική και την πολιτισμική ανωτερότητα. Εξάλλου, στην Ελλάδα η πολιτισμική υιοθέτηση «δυτικών» συνηθειών αντανάκλα και μία πολιτισμική ανωτερότητα. Η προτίμηση, δηλαδή, προς μία εθνική κουζίνα, η οποία θεωρείται ως κάτι το ιδιαίτερο, μπορεί να αποτελέσει ένα «συμβολικό κεφάλαιο» για την διεκδίκηση του κοινωνικού κύρους (Μπακαλάκη 2000: 75-76).

Μία εντελώς διαφορετική περίπτωση από του Σταμάτη είναι εκείνη του Χρήστου, ο οποίος σπουδάζει στη Σουηδία. Ο Χρήστος μπορεί να μην είναι ενθουσιασμένος με την «σουηδική» κουζίνα, αλλά αντιθέτως έχει χαρεί που στη Σουηδία έχει τη δυνατότητα να δοκιμάσει μία ποικιλία «ξένων» κουζινών:

“Μπορείς να βρεις πολλές περισσότερες κουζίνες από άλλες χώρες. [...] Θα βρεις και κλασικά ινδικό, κινέζικο που μπορεί να είναι και πιο αυθεντικό από ότι είναι στην Ελλάδα.”

Ο Χρήστος, εδώ, εισάγει την έννοια της «αυθεντικότητας» και μάλιστα θεωρεί ότι στη Σουηδία μπορεί να γευτεί περισσότερο «αυθεντικές» γεύσεις ασιατικών κουζινών. Εδώ διανοίγεται ένα ευρύ πεδίο συζητήσεων γύρω από τον ορισμό της «γαστρονομικής αυθεντικότητας» που αναζητούν τα υποκείμενα. Μία ερμηνεία της «γαστρονομικής αυθεντικότητας» σχετίζεται με το κατά πόσο γνήσια είναι τα ίδια τα φαγητά ή τα επιμέρους συστατικά τους. Παρόλα αυτά, υπάρχουν ενστάσεις με τη συγκεκριμένη θέση, καθώς οι κουζίνες δεν έχουν ούτε σταθερές ουσίες ούτε άκαμπτα όρια. Μία άλλη οπτική πάντως σχετικά με την αναζήτηση της «γαστρονομικής αυθεντικότητας» από την πλευρά των Ευρωπαϊκών είναι ότι η ταύτιση του «αυθεντικού» με το εξωτικό λόγω της άγνοιας των συστατικών και πρακτικών μαγειρέματος. Έτσι, η καινοτομία αναγάζεται σε κάτι το εξωτικό, το οποίο με τη σειρά του ορίζεται ως κάτι το «αυθεντικό» για έναν άγνωστο πολιτισμό (Strohl 2019:158-159).

Εδώ, δημιουργείται ένα εύλογο ερώτημα σχετικά με τα αίτια ανάγκης εύρεσης της «αυθεντικότητας». Ο Strohl (2019:165) αναφέρει την πολύ επίκαιρη με τις σύγχρονες συνθήκες ζωής πεποίθηση της Rebeca Sims, ότι η επιδίωξη της «γαστρονομικής αυθεντικότητας» είναι απόρροια της δυσaráσκειας για τον αλλοτριωμένο τρόπο ζωής και της επιθυμίας για αναζήτηση κάποιας πρακτικής, η οποία θα έχει ουσία. Εκτός, όμως, από αυτή την πιο διεισδυτική οπτική, στα λόγια του Χρήστου μπορεί να εντοπίσει κανείς έναν κρυφό στερεοτυπικό λόγο περί πολιτισμικής κατωτερότητας της Ελλάδας. Ακόμη, και στον τομέα της κουζίνας των Άλλων, η βορειοδυτική Ευρώπη υπερτερεί, καθώς έχει τις γνώσεις για να επιτελέσει τις κατάλληλες πρακτικές και να προσφέρει στον καταναλωτή μία «αυθεντική» εμπειρία.

Το πεδίο της τροφής έχει απασχολήσει εν πολλοίς τον κλάδο της Ανθρωπολογίας, καθώς είναι ένα πεδίο που μπορεί να αναδείξει πολλές πτυχές της κοινωνικής πραγματικότητα όπως: την κατασκευή και την εμπορευματοποίηση της «παράδοσης», την κατανάλωση και τις καταναλωτικές πρακτικές, το κοινωνικό φύλο και προφανώς τις διαδικασίες κατασκευής της εθνικής ταυτότητας. Στην προκειμένη περίπτωση, βέβαια, μπορεί κανείς να εξάγει πολλά συμπεράσματα σχετικά με την αλληλεπίδραση του υποκειμένου με την ετερότητα. Τα στερεότυπα σε αυτό το πεδίο υποβόσκουν και υποκρύπτονται σε νοσταλγικές αφηγήσεις της «πατρίδας» και σε εκδηλώσεις ενθουσιασμού γύρω από τις νέες εμπειρίες.

Η άλλη όψη του νομίσματος

Η μετακίνηση ενός υποκειμένου σε έναν καινούριο τόπο δημιουργεί την ανάγκη για κοινωνικοποίηση με άλλα υποκείμενα, τα οποία πιθανώς να μην έχουν ούτε την ίδια χώρα καταγωγής ούτε να επιτελούν παρόμοιες πολιτισμικές πρακτικές. Η επαφή, λοιπόν, του μετακινούμενου υποκειμένου με τους-τις Άλλους-ες, το φέρνει αντιμέτωπο με τη θέαση και τη συσχέτιση με το διαφορετικό. Η αλληλεπίδραση με την ετερότητα για κάποια υποκείμενα έχει ως άμεσο αντίκτυπο την ανάδειξη ορισμένων στερεοτυπικών πεποιθήσεων. Τα στερεότυπα είναι αναπαραστάσεις, οι οποίες αναδιαμορφώνονται πιθανώς ανάλογα με τις εκάστοτε συγκυρίες που επικρατούν. Μολονότι το φαινόμενο της πολιτικής ορθότητας έχει εξελιχθεί σε μία κυρίαρχη τάση τα τελευταία χρόνια, αυτό δεν σημαίνει απαραίτητα ότι οι συνομιλητές-τριες μου δεν διακατέχονται από προκαταλήψεις. Είναι ενδιαφέρον, μάλιστα, ότι όλες αυτές οι στερεοτυπικές αναπαραστάσεις αφορούν κατά βάση υποκείμενα που βρίσκονται σε χώρες της βορειοδυτικής Ευρώπης. Πρόκειται, δηλαδή, για χώρες, οι οποίες στο ελληνικό φαντασιακό τις έχουν ταυτιστεί με κάτι ανώτερο, ανεπτυγμένο και ισχυρό.

Κλείνοντας αυτό το κεφάλαιο συνειδητοποιώ ότι παρόλο που εκφράστηκαν πολιτισμικές διαφορές και στερεότυπα από τους συνομιλητές-ήτριες μου, ήταν ξεκάθαρο από όλους-όλες η ανάγκη τους για κοινωνικοποίηση και αλληλεπίδραση με υποκείμενα από άλλες χώρες. Εξάλλου, ένας από τους βασικούς παράγοντες για να υλοποιήσουν τις μεταπτυχιακές τους σπουδές στο εξωτερικό ήταν η αλληλεπίδραση με υποκείμενα από άλλες χώρες. Αποτέλεσε μάλιστα για την πλειοψηφία κυρίαρχο μέλημα να γνωρίσουν υποκείμενα διαφορετικής εθνικότητας από την ελληνική και επομένως να μην αναζητήσουν την ελληνική κοινότητα στη χώρα στην οποία εγκαθίστανται. Ο βασικότερος λόγος της τακτικής αυτής ήταν, γιατί πίστευαν ότι έτσι θα αποκομίσουν περισσότερα πράγματα και θα μάθουν κάτι νέο και διαφορετικό από τους ομοεθνείς τους.

Κεφάλαιο 3

ΕΛΛΗΝΙΚΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΝΟΣΤΑΛΓΙΑ

Περί νοσταλγίας

“[...] έβλεπα βιντεάκια από Ολυμπιακούς αγώνες στην Αθήνα, βιντεάκια από τουριστικά του ΕΟΤ και έκλαιγα.”

Η Νίνα, στην οποία ανήκουν τα παραπάνω λόγια, ήταν η τρίτη συνομιλήτρια μου στη διάρκεια της έρευνάς μου. Μέχρι τη συζήτησή μας δεν είχα φανταστεί σε τι βαθμό θα μπορούσε να λείπει η Ελλάδα σε όσους-ες επιλέγουν να συνεχίσουν τις σπουδές τους στο εξωτερικό, σκεπτόμενος κυρίως ότι η εγκατάσταση σε έναν νέο τόπο προσφέρει την ευκαιρία για ανακάλυψη νέων εμπειριών. Έτσι, ένας από τους κεντρικούς θεματικούς άξονες που είχα στη διάρκεια των υπόλοιπων συζητήσεών μου με τους-τις συνομιλητές-τριες μου ήταν το θέμα της νοσταλγίας για την Ελλάδα και τον τρόπο ζωής. Οι περισσότεροι-ερες σχεδόν αμέσως προσπαθούσαν να μου διαχωρίσουν τα συναισθήματα που τους διακατέχουν για τον τρόπο ζωής στην Ελλάδα από την άποψή τους για την κοινωνικοπολιτική κατάσταση στη χώρα. Παραδέχονταν ότι τους έλειπε ο ελληνικός τρόπος ζωής και τα οικεία τους πρόσωπα, αλλά επισήμαναν τις παθογένειες της ελληνικής κοινωνίας, εστιάζοντας κυρίως στο κομμάτι της διαφθοράς και της αναξιοκρατίας. Ήταν εκπληκτικό πώς άλλαζε απευθείας το ύφος της ομιλίας τους και ο τόνος της φωνής τους, όταν η συζήτηση μας εστίαζε στον ελληνικό τρόπο ζωής. Από μία αίσθηση ζωντάνιας και χαράς που υπήρχε στη διήγησή τους σχετικά με τις εμπειρίες τους στο εξωτερικό, ξαφνικά ο ρυθμός της ομιλίας τους χαμήλωνε και τότε εμφανιζόταν μία μελαγχολία. Η λέξη, που

αποφάσισα να χρησιμοποιήσω για να περιγράψω αυτή την έντονη συναισθηματική φόρτιση των συνομιλητών-τριών μου όταν μιλούσαμε για την Ελλάδα, ήταν η «νοσταλγία».

Προτού προβώ σε μία απόπειρα επεξήγησης αυτού του όρου θα ήθελα να επισημάνω ότι αυτή η έννοια συνδιαλέγεται με διάφορα άλλα αναλυτικά εργαλεία που χρησιμοποιεί η Ανθρωπολογία ως κλάδος, όπως τη μνήμη και το συναίσθημα. Η νοσταλγία, εξάλλου, για τους ανθρωπολόγους αποτελεί έναν πολύτιμο χώρο για την μελέτη των συγκροτήσεων των ταυτοτήτων (Ange & Berliner 2014:1). Η νοσταλγία, δηλαδή, αποτέλεσε μία βασική και κρίσιμη αναλυτική κατηγορία, η οποία έδωσε ώθηση στην ανθρωπολογική σκέψη, θεωρία και μέθοδο στη διάρκεια αναδιαμόρφωσης του κλάδου. (Bissell 2005:215). Ωστόσο, η νοσταλγία έγινε αντικείμενο μελέτης των κοινωνικών επιστημών μόλις στα τέλη της δεκαετίας του 1970 με την άνοδο του μεταμοντερνισμού. Στην «Δύση» τις δεκαετίες του 1960 και του 1970 εμφανίστηκε μία τάση εμπορευματοποίησης της νοσταλγίας μέσω της λαϊκής κουλτούρας. Αυτή η νοσταλγική τάση για αντικείμενα του παρελθόντος είναι διάχυτη και στον 21ο αιώνα, αρκεί να αναλογιστούμε το αυξημένο ενδιαφέρον που υπάρχει για τις αντίκες και γενικά για vintage αντικείμενα. Είναι εντυπωσιακό ότι αυτή η νοσταλγική τάση έχει εισβάλλει ακόμη και στις νέες τεχνολογίες, με την δημοφιλή πλατφόρμα του Instagram να εμπεριέχει διάφορα φίλτρα που μεταμορφώνουν τις φωτογραφίες των χρηστών σε μία ρετρό εκδοχή τους (Ange & Berliner 2014:3-4).

Ορίζοντας τη νοσταλγία

Τι ορίζουμε, όμως, ως νοσταλγία; Όπως διερωτάται και ο Casey (1987:361) τι είναι αυτό εντέλει που νοσταλγούν οι άνθρωποι; Νοσταλγούν κάποια παρελθοντική

συνθήκη, η οποία, όμως, έχει λήξει ή η νοσταλγία έγκειται όταν κάποιο κατάλοιπο του παρελθόντος παραμονεύει και στο παρόν; Είναι κάτι συγκεκριμένο ή κάτι αόριστο; Προκειμένου, να αποπειραθώ να απαντήσω στα παραπάνω ερωτήματα, θα ήθελα να σταθώ αρχικά στην ετυμολογία αυτού του όρου. Η λέξη είναι ελληνικής προέλευσης και είναι σύνθετη, καθώς αποτελείται από δύο άλλες λέξεις: τον νόστο, ο οποίος αναφέρεται στην επιστροφή στην πατρίδα και το άλγος, που σημαίνει ταλαιπωρία και θλίψη (Lems 2016:420). Η Σερεμετάκη (1996:35) επεκτείνει την ετυμολογική ανάλυση του όρου λέγοντας ότι το επίθετο νόστιμος χαρακτηρίζει κάποιον που έχει ταξιδέψει και έχει ωριμάσει, έχει γίνει δηλαδή, νόστιμος και ωφέλιμος. Επομένως, η νοσταλγία αποτελεί τον διακαή πόθο για να ταξιδέψει κάποιος.

Η νοσταλγία θα πρέπει να ειπωθεί σαν ένα φαινόμενο το οποίο έχει διάρκεια και ιστορία. Σύμφωνα με τον Herzfeld (2016:189) αποτελεί μία συνθήκη, η οποία αναπαράγεται από γενιά σε γενιά. Προφανώς το περιεχόμενο και το αντικείμενο λαχτάρας ενδεχομένως να αλλάζουν στο πέρασμα του χρόνου, αλλά υπάρχει συνήθως μία κοινή συνισταμένη. Το πιο κλασικό που μπορούμε να σκεφτούμε είναι η λαϊκή ρήση:

“Σαν την Ελλάδα δεν έχει”

Αυτή η φράση η οποία συνήθως προέρχεται από ανθρώπους που ζουν στο εξωτερικό για μεγάλα χρονικά διαστήματα, υποδηλώνει ένα νοσταλγικό συναίσθημα, το οποίο απορρέει από την ταύτιση της Ελλάδας με τα φυσικά της τοπία, το εύκρατο κλίμα της και τους όχι και τόσο έντονους ρυθμούς ζωής και εργασίας. Τα περισσότερα υποκείμενα με τα οποία συνομίλησα μπορεί να μην εξέφρασαν με έναν τέτοιο εξόφθαλμο τρόπο τη λαχτάρα τους για την Ελλάδα, αλλά προέβαιναν αμέσως

σε μία κατάθεση των συναισθημάτων τους και σε μία νοσταλγική αναδρομή του τρόπου ζωής τους στην Ελλάδα.

Ο χαρακτήρας του φαινομένου της νοσταλγίας είναι διφορούμενος, καθώς προκαλεί ταυτοχρόνως ένα αίσθημα λύπης, αλλά και ρομαντισμού (Casey 1987:362). Στην αρχή, δηλαδή, οι αναμνήσεις από γεγονότα και καταστάσεις του παρελθόντος μπορεί να δημιουργούν ένα θετικό συναίσθημα, μια πληρότητα και ευγνωμοσύνη ίσως, για όσα έχουν συμβεί. Στη συνέχεια, όμως, αυτό το θετικό συναίσθημα καταρρέει και μετατρέπεται σε έναν ανείπωτο πόνο για όλα όσα έχουν χαθεί (Lems 2016:433). Αυτή η ταύτιση της νοσταλγίας με ένα αίσθημα μελαγχολίας οφείλεται σε συνδηλώσεις που της έχουν αποδώσει στο πέρασμα του χρόνου διάφοροι θεωρητικοί. Μαζί της δεν έχουν ασχοληθεί μόνο οι ανθρωπολόγοι, αλλά και επιστήμονες από άλλα ερευνητικά πεδία όπως, κοινωνιολόγοι, ιστορικοί, φιλόσοφοι, αλλά ακόμη και ψυχίατροι (Ange & Berliner 2014:2). Οι πρώτες αναφορές για τη νοσταλγία γίνονται στη δεκαετία του 1680, όπου η νοσταλγία θεωρήθηκε ως ασθένεια, η οποία έπληττε κατά βάση τους νέους ανθρώπους, καθώς εκείνοι βρίσκονταν μακριά από την πατρίδα τους (Lems 2016:420). Μεταξύ των συμπτωμάτων που καταλόγιζαν στην νοσταλγία ως ασθένεια ήταν: η απελπισία, η μελαγχολία, οι συχνές κρίσεις κλάματος, η ανορεξία, αλλά και οι αυτοκτονικές τάσεις (Bissell 2005:223). Η θεραπεία της νοσταλγίας θεωρούνταν εύκολη, καθώς απαιτούσε απλώς την επιστροφή του ασθενή στην πατρίδα του (Atia & Davies 2010:182).¹⁵

Ωστόσο, τον 19ο αιώνα η νοσταλγία αποσυνδέθηκε από την ταύτισή της ως ασθένεια και άρχισε να συνδέεται με τη λαχτάρα για έναν χαμένο τόπο και χρόνο. Εξάλλου, εκείνη την εποχή στην Ευρώπη άνθισε ένα γενικότερο κλίμα νοσταλγίας

¹⁵ Η αναγωγή της νοσταλγίας σε ασθένεια αποδίδεται στον Johannes Hofer, Ελβετό γιατρό, ο οποίος επινόησε αυτό τον όρο το 1688 για να περιγράψει το συναίσθημα που κατέβαλε Ελβετούς μισθοφόρους, οι οποίοι πολέμους μακριά από την Ελβετία (Smith & Campbell 2017:614).

για περασμένες εποχές (Ange & Berliner 2014:2). Αυτή η ερμηνεία της νοσταλγίας, όμως, την ταύτισε με μία έντονη εχθρότητα απέναντι στις αλλαγές που επέφερε η νεωτερικότητα (Altia & Davies 2010:181). Σε μία εποχή, όπως η σημερινή, η οποία συμβολίζεται από αλλαγές και ρήξεις με οπισθοδρομικές αντιλήψεις, η νοσταλγία έχει μετατραπεί σε μία θριαμβευτική αντινεωτερική αντίσταση της ιστορίας προς την πρόοδο (Lems 2016:424). Για ορισμένους θεωρητικούς μάλιστα, όπως, ο Bissell (2005:216) η νοσταλγία θεωρείται ως η απάντηση απέναντι στην καπιταλιστική αναδιάρθρωση. Έτσι, η νοσταλγία συνδέεται συχνά με ακραίες και λαϊκιστικές ιδεολογίες και πολιτικές πρακτικές, οι οποίες οραματίζονται την ανοικοδόμηση ενός παρελθόντος, το οποίο αν όχι τέλειο, τότε σίγουρα θα είναι καλύτερο από το παρόν (Smith & Campbell 2017:612). Η εργαλειοποίηση ενός νοσταλγικού αισθήματος αφενός έχει ως στόχο την νομιμοποίηση προνομίων των συντηρητικών στρωμάτων των κοινωνιών, αφετέρου εμποδίζει τις κοινωνικές αλλαγές (Ange & Berliner 2014:4). Αυτή την ταύτιση της νοσταλγίας με μία ακραία ρητορική φαίνεται ότι την πιστεύει και η Νίνα, η οποία, όταν μιλούσαμε για το πόσο της έλειπε η Ελλάδα, προσπάθησε αμέσως να μου ξεκαθαρίσει ότι όλο αυτό που ένιωθε δεν ήταν απόρροια κάποιων ακραίων πεποιθήσεων:

“Αφού μου έλεγαν οι συμφοιτητές μου ότι δεν έχουν ζαναδεί άνθρωπο να αγαπά έτσι τη χώρα του. Εντάξει δεν είμαι και καμία...”

Σύμφωνα με τον Casey (1987:363) η νοσταλγία δεν προκύπτει απλώς από την ανάγκη για την επιστροφή στο σπίτι, αλλά για μία αναβίωση συγκεκριμένων στιγμών και εμπειριών με συγκεκριμένους ανθρώπους σε ένα συγκεκριμένο μέρος. Τα περισσότερα υποκείμενα με τα οποία συνομίλησα μου έθεταν ως διευκρινιστική ερώτηση αν με ενδιέφερε να μάθω αν τους είχε λείψει το οικείο τους περιβάλλον ή ο τρόπος ζωής στην Ελλάδα. Έπειτα, μου δήλωναν απευθείας ότι αυτό που τους έλειπε

κυρίως ήταν οι άνθρωποι πρωτίστως και κατ' επέκταση οι εμπειρίες που είχαν μοιραστεί μαζί. Δεν εστίαζαν, δηλαδή, στις συνθήκες ζωής της Ελλάδας, αλλά στα πρόσωπα και τις συνήθειες. Εξάλλου, ένα βασικό κίνητρο των περισσότερων συνομιλητών-τριών μου για να συνεχίσουν τις σπουδές τους στο εξωτερικό ήταν η έλλειψη ικανοποίησης από την υφιστάμενη κατάσταση, την οποία θεωρούν ότι θα βιώσουν και αυτοί-ες στο μελλοντικά στο εργασιακό τους μέλλον. Η πιο χαρακτηριστική περίπτωση είναι ίσως αυτή της Ανδρομάχης, φοιτήτριας στην Ολλανδία, η οποία διαχώρισε τους οικείους της από τον τόπο διαμονής τους, δηλαδή, την Ελλάδα. Εκείνη μου έθεσε διευκρινιστικές ερωτήσεις στην προσπάθεια της να είναι όσο πιο ακριβής γίνεται στην ερώτηση που της έθεσα:

“Η Ελλάδα; Η Ελλάδα ή οι άνθρωποι, που είναι στην Ελλάδα; Ή και τα δύο; [...] Λοιπόν, να σου πω την αλήθεια, πιο πολύ μου λείπουν οι άνθρωποι παρά η Ελλάδα.”

Για την Ανδρομάχη το νοσταλγικό αίσθημα που βιώνει αφορά το οικείο της περιβάλλον και όχι την Ελλάδα ως τόπος διαβίωσης ή τον τρόπο ζωής και διασκέδασης εκεί. Παρόλα αυτά, δεν νοσταλγούν όλα τα υποκείμενα αποκλειστικά τα οικεία τους πρόσωπα. Υπάρχουν παράγοντες, όπως για παράδειγμα το κλίμα ή διάφορες πολιτισμικές πρακτικές, οι οποίοι συγκροτούν ένα αντικείμενο της νοσταλγίας, το οποίο μετουσιώνεται σε αυτό που αποκαλούμε Ελλάδα. Αυτό ακριβώς απηχεί στα λεγόμενα της Νίνας:

“Μου έλειπε πάρα πολύ η χώρα. Η χώρα! Δηλαδή, σα χώρα. Το κλίμα της, τα τοπία της, τα μνημεία της, τα όλα, τα κτίρια. Η νοοτροπία των Ελλήνων, το πόσο εξωστρεφείς είναι οι Έλληνες, το πόσο θερμοί είναι γενικώς.”

Η Νίνα ήταν από τα υποκείμενα, που παραδέχθηκαν ότι δεν ευχαριστήθηκαν ιδιαίτερα την εμπειρία διαβίωσης στο εξωτερικό, εστιάζοντας όχι τόσο στο πρόγραμμα σπουδών του μεταπτυχιακού προγράμματος, το οποίο της φάνηκε αρκετά απαιτητικό και εξοντωτικό, αλλά κυρίως στο ότι της έλειπε ο τρόπος ζωής στην Ελλάδα. Η συναισθηματική της φόρτιση και η πρακτική της να βλέπει βίντεο από τους Ολυμπιακούς αγώνες ή διαφημιστικά σποτ από τον ΕΟΤ, αποδεικνύει μία αντίδραση, νοσταλγική, απέναντι στις συνθήκες που βίωνε στο Βέλγιο. Πέρα από αυτό, όμως, αντιλαμβανόμαστε το πώς συγκροτείται νοσταλγικά μέσα από τις επίσημες εθνικές αναπαραστάσεις ως εθνικό υποκείμενο. Ωστόσο, πρέπει να έχουμε υπόψη μας πόσο σημαντικό ρόλο διαδραματίζει το συναίσθημα στη διαμόρφωση της μνήμης (Smith & Campbell 2017:617). Η συναισθηματική φόρτιση της Νίνας την οδήγησε σε μία εξιδανίκευση της Ελλάδας, αψηφώντας πτυχές που δεν της άρεσαν όσο βρισκόταν ακόμη εδώ. Η έλλειψη ευχαρίστησης του τρόπου ζωής του Βελγίου, επέφερε μία νοσταλγική αντίδραση για τον παρελθοντικό, τότε, τρόπο ζωής της. Αντιμέτωπη με μία απογοήτευση των προσδοκιών που είχε για τη ζωή στο εξωτερικό γενικότερα, το μόνο που την ενδιέφερε ήταν η επιστροφή της σε κάτι οικείο και δεδομένο.

Η νοσταλγική αυτή στροφή στην Ελλάδα, έναν γνώριμο τόπο για τους συνομιλητές-τριες μου, αποτελεί μία στροφή στο παρελθόν, η οποία γίνεται επειδή το παρόν και το μέλλον δεν προσφέρουν τις συνθήκες που θα θέλαμε να βιώνουμε (Bissell 2005:240). Δεν οδηγούνται, όμως, όλοι οι άνθρωποι σε αυτό το αδιέξοδο και το χαρακτηρίζω αδιέξοδο, καθώς η πλήρης παράδοση στη νοσταλγία ενός τόπου ή μιας χρονικής συγκυρίας εγκυμονεί τον κίνδυνο να περιοριστούν οι παροντικές ενέργειες (Atia & Davies 2010:181). Αυτή την οπτική φαίνεται ότι είχε και η Θάλεια, μεταπτυχιακή φοιτήτρια στη Βιέννη, η οποία όπως μου είπε:

“Το καλοκαίρι μερικές φορές έλεγα: ‘Αχ να ήμουν στη θάλασσα τώρα.’

Και πήγαινα στο Δούναβη και κολυμπούσα.”

Ανεξάρτητα από το εάν τα υποκείμενα προσπάθησαν να βρουν κάποια διέξοδο και δεν παρέμειναν στην «παγίδα» της νοσταλγίας, το κρίσιμο ζητούμενο είναι τι ακριβώς νοσταλγούν οι Έλληνες σπουδαστές του εξωτερικού. Μολονότι, φεύγουν από την Ελλάδα με ένα αίσθημα απογοήτευσης και θυμού για τις συνθήκες που επικρατούν, υπάρχουν ορισμένες πτυχές που τις αναπολούν διακαώς.

Λίγος ήλιος, λίγη διασκέδαση και καλό φαγητό

Η νοσταλγία είναι συνυφασμένη ως επί το πλείστον με την τοπικότητα, ίσως γιατί οι ηγεμονικοί λόγοι την έχουν ταυτίσει με τα εθνικά αφηγήματα και τις εθνικές αναπαραστάσεις. Ένα από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι η ταύτιση του αισθήματος της νοσταλγίας με περιοχές που δεν ανήκουν πλέον στην Ελλάδα και του τρόπου ζωής στις «χαμένες πατρίδες», όπως για παράδειγμα της Κωνσταντινούπολης ή των παράλιων περιοχών της Μικράς Ασίας. Στην πραγματικότητα, όμως, η νοσταλγία ξεπερνάει τις εθνικές αυτές αναπαραστάσεις και παρεισφρεί σε πτυχές της καθημερινής ζωής (Bissell 2005:216). Ωστόσο, και αυτό θα πρέπει να ειπωθεί ως μία μορφή εθνικισμού, ενός καθημερινού εθνικισμού.¹⁶ Για παράδειγμα, ο Σταμάτης, ο οποίος είχε ζήσει ξανά στη Γαλλία με το πρόγραμμα Erasmus, μπορεί να μην νοσταλγεί την Ελλάδα ως τόπο, αλλά του λείπει ο τρόπος διασκέδασης που είχε εδώ:

“Ενώ έχει φοιτητές και μπορείς να βγεις (έχει bar, έχει τέτοια), δεν έχει

να το πω έτσι το άραγμα ρε παιδί μου. Του να βγαίνεις στην Ελλάδα, να πας για

¹⁶ Ο ακριβέστερος όρος για την περιγραφή αυτού του είδους του εθνικισμού είναι «κοινότοπος εθνικισμός» και αποδίδεται στον Michael Billig. Ο ίδιος ασχολήθηκε με το φαινόμενο του κοινότοπου εθνικισμού στο βιβλίο του Banal Nationalism, το οποίο εκδόθηκε το 1995. Σύμφωνα μάλιστα με τον Billig η συγκεκριμένη μορφή εθνικισμού είναι απαρατήρητη και αγνοείται αρκετά από τους κοινωνικούς επιστήμονες (Ψαρρού 2005:132).

κρασιά, να πας για τσίπουρα. Όχι, απαραίτητα για να πιείς. Για να την αράξεις με τους φίλους σου και να τα πεις. Να είναι πιο χαλαρό και καθημερινό. Πιο casual.”

Εδώ, είναι πολύ ενδιαφέρον ότι ο Σταμάτης στην προσπάθειά του αποδώσει το αίσθημα της ελληνικότητας, που νιώθει ότι του λείπει, χρησιμοποιεί μία αγγλική λέξη. Εν προκειμένω ο Σταμάτης νοσταλγεί τις συνήθειες που είχε στην Ελλάδα. Σύμφωνα με τον Dylan Trigg η νοσταλγία στηρίζεται στην ανάκληση τόσο του τόπου όσο και του χρόνου στον οποίο συνέβη η ανάμνηση (Lems 2016:421). Εδώ, ακριβώς, έγκειται η συνθετότητα της νοσταλγίας, καθώς ενώ δεν βρίσκεται στην Ελλάδα με τους Έλληνες φίλους του, εκφράζει το παράπονο ότι δεν βιώνει τις εμπειρίες της Αθήνας στο Στρασβούργο. Όπως, όμως, ισχυρίζεται η Σερεμετάκη (1996:55) το παράπονο δεν αποτελεί απαραίτητα κάποια διαμαρτυρία ή έκφραση δυσαρέσκειας, αλλά αποτελεί στοιχείο της αφήγησης των εμπειριών ενός υποκειμένου. Το παράπονο του Σταμάτη, δηλαδή, αποτελεί μία αφήγηση της καθημερινής του ζωής στο Στρασβούργο και είναι απόρροια του νοσταλγικού αισθήματος που τον κυριεύει, επειδή ακριβώς δεν τον ικανοποιεί σε σημαντικό βαθμό ο τρόπος διασκέδασης στη Γαλλία και νοσταλγεί τον τρόπο διασκέδασης που είχε με την παρέα του στην Ελλάδα.

Ωστόσο, υπάρχει και μια μερίδα των συνομιλητών-τριών μου που επικεντρώνονται στις καιρικές συνθήκες και το φαγητό. Η Μ., η οποία ζει και εργάζεται πλέον στο Λονδίνο μου μετέδωσε ακριβώς αυτού του είδους τις νοσταλγίες:

“Νομίζω ότι ένα πράγμα που αρκετοί Έλληνες βρίσκουν δύσκολο, είναι ο καιρός και το φαγητό. Καλώς ή κακώς δεν υπάρχουν τα ίδια προϊόντα σε πρώτη ύλη. Ο καιρός παίζει μεγάλο ρόλο στην ψυχική μας υγεία.”

Η τουριστική αναπαράσταση της Ελλάδας ως του ιδανικού προορισμού που εμπεριέχει τα 4S (Sea, Sun, Sand & Sex), δηλαδή των υπέροχων θαλασσών και της έντονης διασκέδασης με έμφαση στην σεξουαλική απελευθέρωση, φαίνεται πως δεν έχει εντυπωθεί μόνο στο φαντασιακό των Άλλων, αλλά και των ίδιων των Ελλήνων (Μπονάρου 2012:448). Η ταύτιση της Ελλάδας με την ηλιοφάνεια, το εύκρατο κλίμα σε συνδυασμό με τα νησιά και τις παραθαλάσσιες περιοχές έχει επιφέρει μία απογοήτευση σε όσους-όσες διαμένουν στο εξωτερικό. Πολλά από τα υποκείμενα με τα οποία συνομίλησα μου περιέγραψαν την λαχτάρα τους να δουν τον ήλιο και πόσο δυσκολεύτηκαν με τις πιο χαμηλές θερμοκρασίες που επικρατούν, ιδιαίτερα όσοι-όσες σπουδάζουν στην βόρεια και κεντρική Ευρώπη.

Όσον αφορά τη διατροφή οι στερεοτυπικές αναπαραστάσεις αλληλοεμπλέκονται άμεσα με το συναίσθημα της νοσταλγίας. Σύμφωνα με τον Holtzman (2006:366) η τροφή είναι άρρηκτα συνδεδεμένη τόσο με την συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας όσο και με ζητήματα μνήμης. Η τροφή, δηλαδή, αποτελεί ένα πεδίο πολλαπλών νοσηματοδοτήσεων, καθώς μεταφέρει ποικίλα κοινωνικά μηνύματα, συγκροτεί εθνικές ταυτότητες και αφυπνίζει το αίσθημα της νοσταλγίας σχετικά με μακρινούς τόπους και χρόνους (Κράββα 2003:87). Η άποψη της Μ. ότι στο Λονδίνο δεν υπάρχουν οι πρώτες ύλες για την παρασκευή ενός γεύματος σε αντίθεση με την Ελλάδα όπου τα προϊόντα είναι φρέσκα και αγνά δημιουργεί εκτός από ένα νοσταλγικό συναίσθημα και μια στερεοτυπική πρόσληψη για την τροφή εκεί. Ο Barthes υποστηρίζει ότι μέσω του πεδίου της τροφής αποκαλύπτονται πολλά στοιχεία σχετικά με την ταυτότητα του εκάστοτε υποκειμένου (Κράββα 2003:86). Μέσω της

τροφής επιτυγχάνεται η συνειδητοποίηση της ταυτότητας, καθώς η συμμετοχή σε κοινές διατροφικές συνήθειες και πρακτικές επισφραγίζει τα όρια ενός συνόλου στο οποίο ανήκουμε (Κράββα 2003:86). Οι στερεοτυπικές προσλήψεις απέναντι στο «ξένο» φαγητό και τη λαχτάρα για το ελληνικό φαγητό δεν θα μπορούσαν να αποδοθούν καλύτερα από την παρακάτω φράση της Αλεξάνδρας:

“Μου λείπει το καλό φαγητό και το τσίπουρο!”

Η ταύτιση της ποιότητας του φαγητού με την ελληνική κουζίνα και η ταυτόχρονη αναγωγή ότι η κουζίνα στο εξωτερικό δεν είναι ιδιαίτερα ελκυστική συνδέεται με μία ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα θεώρηση σχετικά με την γευστικότητα και την αναπαράσταση της ετερότητας. Σύμφωνα με την Petridou (2001:93) δημιουργείται το δίπολο ελληνική κουζίνα : ξένη κουζίνα :: γευστική : άγευστη. Επειδή, όμως, το φαγητό και οι συνακόλουθες πρακτικές που επιτελούνται, αποτελούν ένα μέσο συσχέτισης με τους Άλλους, ακόμη και από αυτόν τον χώρο μπορούν να εξαχθούν απόψεις για την θέαση των Άλλων. Η τροφή μετατρέπεται σε ένα πεδίο συγκρότησης στερεοτυπικών αντιλήψεων. Το ελληνικό φαγητό ταυτίζεται με την ποιότητα και με τον μόχθο και τη φροντίδα που έχει καταβάλει κάποιο υποκείμενο για να παραχθεί, ενώ το φαγητό των Άλλων θεωρείται ως εμπορευματοποιημένο και λιγότερο γευστικό (Petridou 2001:98). Συνεπώς, για το ελληνικό φαντασιακό οι Έλληνες νοιάζονται για τους άλλους, εφόσον προσπαθούν να μαγειρέψουν όσο καλύτερα μπορούν για να περιποιηθούν κάποιον-α άλλον-η, ενώ οι «ξένοι» είναι πιο επιφανειακοί, καθώς δεν βλέπουν το μαγείρεμα ως μία ένδειξη φροντίδας.

Η λαχτάρα για την κατανάλωση ελληνικού φαγητού σε συνδυασμό με το υψηλό κόστος διαβίωσης οδήγησε τους-τις περισσότερους-ες συνομιλητές-τριες μου

να στραφούν στην προσωπική παρασκευή του γεύματός τους, ανεξάρτητα από το αν επιτελούσαν ή όχι αυτή την πρακτική όσο βρίσκονταν στην Ελλάδα. Έτσι, το πεδίο της διατροφής μετατρέπεται σε ένα σημαντικό πεδίο για την κατανόηση των αλλαγών που συμβαίνουν στην καθημερινή ζωή λόγω της μετανάστευσης σε ένα ετερογενές περιβάλλον (Holtzman 2006:367). Υπάρχουν περιπτώσεις, όπως αυτή της Σταυρούλας, όπου η διαφορετικότητα στις συνήθειες του μαγειρέματος επιφέρουν την επιθυμία για τη δημιουργία σπιτικού φαγητού. Η Σταυρούλα μου περιέγραψε με ενθουσιασμό μία πολιτισμική διαφορά που εντόπισε ανάμεσα στη γαλλική και την ελληνική κουζίνα:

“Θα ακουστεί χαζό, αλλά μου έκανε μεγάλη εντύπωση που δεν έχουν όσπρια. Δηλαδή, μου έκανε εντύπωση, ας πούμε, που δεν μαγειρεύουν φασολάκια, δεν μαγειρεύουν φασόλια, δεν μαγειρεύουν αρακά. Θα τα βάλουν πάντα σαν συνοδευτικό στο πιάτο. [...] Οπότε, επιλέγω και μαγειρεύω όσπρια στο σπίτι μόνη μου.”

Τα συναισθήματα νοσταλγίας των συνομιλητών-τριών μου συμπυκνώνονται στο τρίπτυχο: ήλιος, διασκέδαση και καλό φαγητό. Αυτές οι τρεις συνθήκες σε συνδυασμό με την απουσία των οικείων τους προσώπων αποτελούν κάποιους από τους βασικούς παράγοντες όπου ορισμένοι-ες επέλεξαν να επιστρέψουν στην Ελλάδα μετά την υλοποίηση των μεταπτυχιακών τους σπουδών.

Νοσταλγώντας την επιστροφή

Σύμφωνα με τον Trigg (2012) η μνήμη και ο τόπος συνδέονται άρρηκτα. Ακριβώς όπως οι αναμνήσεις συνδέονται με εμάς, έτσι και εμείς προσκολλούμαστε στους τόπους όπου συνέβησαν τα γεγονότα, δημιουργώντας μια αμοιβαία εξάρτηση μεταξύ του τόπου, του χρόνου και της μνήμης (στο Lems 2016:430). Η νοσταλγία μπορεί να

αποτελέσει καθοριστικό παράγοντα στις μελλοντικές επιλογές ενός υποκειμένου. Ορισμένοι-ες από τους-τις συνομιλητές-τριες, ενώ είχαν ευκαιρίες για συνεχίσουν είτε σε διδακτορικό επίπεδο είτε να έχουν μια καλά αμειβόμενη εργασιακή θέση επέλεξαν να επιστρέψουν στην Ελλάδα, επειδή δεν άντεχαν τις γεωγραφικές αποστάσεις που είχαν με τους οικείους τους. Αυτή ήταν και η επιλογή του Γιώργου, ο οποίος αφού ολοκλήρωσε τις μεταπτυχιακές του σπουδές στο Ηνωμένο Βασίλειο, επέστρεψε στην Ελλάδα:

“Υπήρχε δυνατότητα να... Τουλάχιστον να κάνω κάποιες αιτήσεις για κάποιο διδακτορικό ή να ψάξω για δουλειά εκεί, αλλά ήθελα, είναι η αλήθεια, να επιστρέψω... Να είμαι με δικούς μου ανθρώπους, με φίλους.”

Ο ανθρώπινος παράγοντας φαίνεται πως διαδραματίζει καίριο ρόλο στη λήψη τέτοιων σημαντικών αποφάσεων, όπως αυτής της μετανάστευσης και εγκατάστασης σε μία νέα χώρα. Η κατάσταση περιπλέκεται περισσότερο όταν υπάρχει και μία συντροφική σχέση. Τα συναισθήματα είναι συνήθως σαφώς εντονότερα από τις υπόλοιπες σχέσεις που μπορεί να δημιουργήσει το υποκείμενο και άρα επηρεάζει περισσότερο. Εκτός, όμως, από το συναισθηματικό δέσιμο που υφίσταται σε μία συντροφική σχέση, μία τέτοιου είδους μελλοντική απόφαση επηρεάζεται και αρκετές φορές και από τα καθιερωμένα κοινωνικά πρότυπα που υπάρχουν. Μία τέτοια περίπτωση αποτελεί η Σταυρούλα, η οποία έχει άλλον ένα χρόνο στη Γαλλία μέχρι να ολοκληρώσει τις σπουδές της και να σκεφτεί τα επόμενα βήματα στη ζωή της, προβληματίζεται, όμως, ήδη, αρκετά σκεπτόμενη τον σύντροφό της:

“Γιατί έχω και μια μακροχρόνια σχέση, η οποία είναι στην Κρήτη και είναι λίγο πολύπλοκα τα πράγματα και δεν ξέρω πως θα εξελιχθεί. Οπότε, έχω πράγματα να με κρατάνε πίσω [...]”

Η μελλοντική απόφαση της Σταυρούλας φαίνεται πως ίσως επηρεάζεται από τα καθιερωμένα κοινωνικά πρότυπα που επικρατούν, τα οποία τοποθετούν τη γυναίκα σε έναν πιο περιορισμένο ρόλο από εκείνου του άνδρα, ο οποίος προορίζεται για να έχει μία επιτυχημένη και αναγνωρισμένη επαγγελματική καριέρα. Παρόλα αυτά, σε γενικές γραμμές, τα υποκείμενα τα οποία βρίσκονται ακόμη στη φάση της υλοποίησης του μεταπτυχιακού τους έχουν οπτική πιο αισιόδοξη και ενθουσιώδη από άλλους-ες που έχουν ολοκληρώσει τις μεταπτυχιακές τους σπουδές. Διατυπώνουν με μεγαλύτερη ευκολία την πεποίθηση τους ότι θα παραμείνουν είτε στη χώρα που σπουδάζουν είτε ότι θα διεκδικήσουν μία θέση σε κάποιο εργασιακό περιβάλλον εκτός Ελλάδας. Αυτό ενδεχομένως να σχετίζεται με το γεγονός ότι έχουν φύγει προσφάτως από την Ελλάδα και επομένως κυριαρχεί το συναίσθημα της επιθυμίας για αυτονομία από το οικείο περιβάλλον.

Η νοσταλγία καθορίζεται από μία αμφίθυμη αλληλεπίδραση μεταξύ του υποκειμένου, του χρόνου και τόπου, δηλαδή από μία συνεχή εναλλαγή μπρος-πίσω στο χρόνο και τον τόπο και από μία αδιάκοπη επαναδιαπραγμάτευση της ταυτότητας και της πορείας του υποκειμένου. Επέρχεται, δηλαδή, ένας αναστοχασμός στο δρών υποκείμενο σε σχέση με τις ήδη υπάρχουσες εμπειρίες του, τις ενέργειες που πράττει στο παρόν και τις βλέψεις του για τη μελλοντική του πορεία (Lems 2016:434-435). Με αυτό τον τρόπο ενέργησαν οι νοσταλγικές αναδρομές στην Έλλη, η οποία μετά την απόκτηση του μεταπτυχιακού της στη Γλασκώβη, εγκαταστάθηκε στο Λουξεμβούργο για να εργαστεί. Παρόλο που ήταν από τις περιπτώσεις που προσπάθησαν όσο σπούδασαν στο εξωτερικό, να εντοπίσουν τόσο την ελληνική κοινότητα όσο και να βρουν έναν όσο το δυνατόν πλησιέστερο τρόπο διασκέδασης για τα ελληνικά δεδομένα, εντέλει μέχρι στιγμής δεν έχει επιστρέψει στην Ελλάδα εξαιτίας της οικονομικής κατάστασης της χώρας, η οποία δεν αποφέρει ούτε τόσο

υψηλούς μισθούς ούτε πολλές εργασιακές ευκαιρίες σε σύγκριση με το εξωτερικό. Η Έλλη, μάλιστα, ανήκει και στην ηλικιακή ομάδα των 30 και επομένως προσπαθεί να λάβει αποφάσεις για τις οποίες θα είναι σίγουρη ότι θα ευνοούν την μετέπειτα πορεία της:

“Ξέρω ότι θα γυρίσω για λιγότερα λεφτά. Δεν είμαι χαζή, αλλά δεν θέλω να γυρίσω για πολύ λίγα λεφτά, που να μη μπορώ να ζήσω, ας πούμε. Γιατί, επίσης, εγώ είμαι από τη Θεσσαλονίκη και δεν σκοπεύω να γυρίσω να πάω να μένω με τους γονείς μου, 30 χρονών γομάρα.”

Ένα ακόμη σημείο στο οποίο θα ήθελα να εστιάσω, αφορά τον βαθμό της συναισθηματικής μεταβλητότητας της μνήμης, ο οποίος αποδείχθηκε άκρως καθοριστικός παράγοντας για την έρευνά μου. Η χρονική συγκυρία που διεξάγεται μία συνομιλία είναι πολύ σημαντική για τα πορίσματα που μπορείς να εξάγεις. Διαφορετικός είναι ο παλμός των συναισθημάτων και των αναμνήσεων όταν τα βιώνεις τη στιγμή που αφηγείσαι τις εμπειρίες σου και διαφορετικός όταν έχει παρέλθει ένα εύλογο μεγάλο χρονικό διάστημα και στοχάζεσαι τα πράγματα πιο κριτικά. Υπάρχουν, όμως, και περιπτώσεις όπου η μεταβλητότητα αυτή να αφορά και πιο μικρά χρονικά διαστήματα. Αυτό το διαπίστωσα σε μία από τις τελευταίες συνομιλίες που είχα, η οποία έγινε μετά τις διακοπές των Χριστουγέννων και της Πρωτοχρονιάς και αυτό φυσικά στη διάρκεια της έρευνάς μου δεν το είχα εκτιμήσει ότι θα μπορούσε να επηρεάσει τη μνήμη και τα συναισθήματα του εκάστοτε υποκειμένου. Ο Νίκος σπουδάζει στο Βέλγιο και τα συναισθήματα που είχε στην αρχή της εγκατάστασής του εκεί μεταβλήθηκαν μετά την επιστροφή του στην Ελλάδα:

“Ε... Τώρα πέτυχες και εσύ μία κακή ημερομηνία να το ρωτήσεις αυτό. Γενικά, το Σεπτέμβρη που ήρθα εδώ, ήρθα πιο ενθουσιασμένος. Ερχόμενος ξανά στην Ελλάδα τώρα για τα Χριστούγεννα γύρισα πίσω με πολύ διαφορετικά συναισθήματα. Επομένως, είναι απλά ότι συγκρίνεις έναν διαφορετικό τρόπο ζωής.”

Σύμφωνα με τον ίδιο, δηλαδή, αν είχαμε συνομιλήσει πριν την επιστροφή του στην Ελλάδα να μου μετέδιδε με μία διαφορετική διάθεση τις εμπειρίες του. Εδώ, ακριβώς είναι το ενδιαφέρον γύρω από τα ζητήματα της μνήμης και κατ’ επέκταση της νοσταλγίας. Πόσο ευμετάβλητα είναι όλα. Η οπτική του Νίκου άλλαξε σε ένα σύντομο χρονικό διάστημα και υπάρχει περίπτωση να μεταβληθεί εκ νέου, καθώς είναι ακόμη εν ενεργεία φοιτητής. Τα συναισθήματά του και οι αναμνήσεις που θα έχει αποκομίσει από την εμπειρία της παραμονής του στο Βέλγιο, στο μέλλον θα έχουν μεταβληθεί ξανά με την πάροδο των χρόνων.

Η επιστροφή του Οδυσσέα, του περιβόητου ομηρικού ήρωα, στην Ιθάκη δεν ήταν μία απλή διαδικασία. Μεσολάβησαν αρκετές δυσκολίες για να κατορθώσει να φτάσει στην πατρίδα του. Μολονότι, οι συνομιλητές-τριες μου δεν έχουν να αντιμετωπίσουν εμπόδια προκειμένου να επιστρέψουν στην χώρα καταγωγής τους, σε καμία περίπτωση δεν είναι μία απλή απόφαση και ούτε αποτελεί για όλα τα υποκείμενα μία ιδανική επιλογή. Χρειάζεται αρκετή εσωτερική διεργασία και μία ώριμη στάση από πλευράς του κάθε ανθρώπου για τις μελλοντικές αποφάσεις, που καλείται να λάβει.

Νοσταλγία: Κίνητρο για μία νέα κινητικότητα

Αρκετοί-ες από τους-τις συνομιλητές-συνομιλήτριες μου φεύγουν στο εξωτερικό με αισθήματα αισιοδοξίας, λαχτάρας, προσμονής και ένθερμου ενθουσιασμού για τις

συνθήκες που πρόκειται να βιώσουν στις χώρες που εγκαθίστανται όσο υλοποιούν τις μεταπτυχιακές τους σπουδές. Ωστόσο, τα συναισθήματα που έχουν για την Ελλάδα είναι κατά βάση αρνητικά νοηματοδοτημένα. Αυτό αποτελεί απόρροια της κατάστασης που βιώνουν οι νέοι-ες στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια. Σε ένα κλίμα οικονομικής ύφεσης, πολιτικής πόλωσης και αδιαφορίας για την ποιότητα του βιοτικού επιπέδου των πολιτών που δημιουργήθηκε την εποχή της μνημονιακής κρίσης στη χώρα και που διαιωνίζεται μέχρι και σήμερα, νέοι άνθρωποι σαν την Αίγλη διακατέχονται από τέτοιου είδους συναισθήματα και αντιλήψεις:

“Κοίταξε, δεν έφυγα με την καλύτερη άποψη για την Ελλάδα. Δηλαδή, κάπως έπρεπε να φύγω στο εξωτερικό, αισθανόμουν προσωπικά, γιατί είχα αρχίσει να έχω πολύ θυμό με το τι γίνεται σε όλες τις πτυχές της ζωής σου στην Ελλάδα. Κοινωνικές θέλεις, πολιτικές θέλεις, οικονομικές...”

Το εξωτερικό, δηλαδή, στην προκειμένη περίπτωση μετατρέπεται σε ένα «καταφύγιο». Αποτελεί έναν τρόπο απόδρασης από τις υφιστάμενες κοινωνικοπολιτικές συνθήκες που υπάρχουν στην Ελλάδα. Η προοπτική αυτό το «καταφύγιο» να γίνει μόνιμο ή να αποτελέσει απλώς μια πρόσκαιρη απόδραση σχετίζεται τόσο με τις φιλοδοξίες του εκάστοτε υποκειμένου όσο και με τη συναισθηματική πίεση που μπορεί να βιώνει το κάθε υποκείμενο. Παρόλο που, οι περισσότεροι-ες μου εξέφρασαν ανάλογα συναισθήματα με εκείνα που ανέφερε η Αίγλη παραπάνω, αρκετοί-ες εμφανίζονται να επηρεάζονται από το αίσθημα της νοσταλγίας που νιώθουν και επιδιώκουν την επιστροφή τους στην Ελλάδα, διότι ένας τόπος, στην προκειμένη περίπτωση η Ελλάδα, συγκροτείται ουσιαστικά από τους ανθρώπους και τις συνήθειες των υποκειμένων. Ο συναισθηματικός και ο ανθρώπινος παράγοντας, δηλαδή, διαδραματίζουν καταλυτικό ρόλο σε αποφάσεις που αφορούν μελλοντικά πλάνα. Επομένως, το αίσθημα της νοσταλγίας ενδέχεται να αποτελέσει

έναν παράγοντα για μία εκ νέου μετακίνηση, η οποία, όμως, αυτή τη φορά θα αφορά την επιστροφή του υποκειμένου στο σημείο εκκίνησης του, δηλαδή, τη χώρα καταγωγής του. Ωστόσο, μία συνθήκη, η οποία εμπεριέχει αστάθεια και δεν διασφαλίζει ένα μέλλον με προοπτικές, δεν αποτελεί μια ελκυστική επιλογή, ειδικά υπό τις τρέχουσες συγκυρίες, οι οποίες δημιουργούν ένα γενικότερο κλίμα επισφάλειας σε παγκόσμιο επίπεδο.

ΠΟΡΙΣΜΑΤΑ

Το πεδίο των Σπουδών της Κινητικότητας είναι ένα σχετικά πρόσφατο πεδίο έρευνας για τα ελληνικά ακαδημαϊκά δεδομένα και προσφέρει ενδιαφέρουσες προοπτικές για διεπιστημονικές προσεγγίσεις. Η παρούσα έρευνα εντάσσεται στο πεδίο των Σπουδών Κινητικότητας μέσα από την οπτική της Ανθρωπολογίας. Τα αναλυτικά εργαλεία και οι μεθοδολογικές προσεγγίσεις της Ανθρωπολογίας έθεσαν στο επίκεντρο ξεχωριστά το κάθε υποκείμενο και τα βιώματά του, αποφεύγοντας γενικεύσεις, εξετάζοντας, όμως, χαρακτηριστικά του φαινομένου. Μία βασική παράμετρος αυτής της έρευνας ήταν να εξετασθεί το συγκεκριμένο φαινόμενο της κινητικότητας μέσω της οπτικής των βασικών πρωταγωνιστών-στριών του, δηλαδή των φοιτητών-τριών, διότι συνήθως παραλείπονται οι «φωνές» τους από σχετικές έρευνες.

Μέσω αυτής της έρευνας γίνεται, εξ αρχής, αντιληπτό ότι έχουν αναδυθεί νέες μορφές μετανάστευσης και επομένως το φαινόμενο της κινητικότητας δεν γίνεται να εξετάζεται με κυρίαρχα δίπολα. Πιο συγκεκριμένα, διχοτομίες όπως αναγκαστική έναντι εθελοντικής μετανάστευσης και μόνιμη έναντι προσωρινής εγκατάστασης παραβλέπουν την πολυμορφία και τη συνθετότητα των παραγόντων που συμβάλλουν σε μία μετακίνηση, αλλά και τις διαστάσεις και τις μορφές που λαμβάνει το φαινόμενο της μετανάστευσης στη σημερινή εποχή (King 2002:89). Επιπλέον, το φαινόμενο της κινητικότητας, δεν αφορά αποκλειστικά μόνο το φαινόμενο της μετανάστευσης και της γενικότερης μετακίνησης των ανθρώπων. Η μετακίνηση των ανθρώπων συνεπάγεται και τη διακίνηση ιδεών, απόψεων και συναισθημάτων. Η κινητικότητα τόσο των ανθρώπων όσο και των πτυχών που μεταφέρουν σε ένα καινούριο πλαίσιο, δημιουργούν νέες συνθήκες, οι οποίες χρήζουν διερεύνησης.

Το φαινόμενο της εκπαιδευτικής κινητικότητας δεν είναι ένα σύγχρονο φαινόμενο, εάν αναλογιστεί κανείς ολόκληρη την ιστορία του Grand Tour ως μιας «εκπαιδευτικής διαδικασίας». Εκτός, όμως, από αυτό, σχετικά με την περίπτωση της Ελλάδας τις προηγούμενες δεκαετίες ήταν κάτι το σύνηθες, δεδομένων των συνθηκών που επικρατούσαν. Η ύπαρξη πανεπιστημιακών τμημάτων κυρίως στις δύο μεγάλες πόλεις της χώρας -Αθήνα και Θεσσαλονίκη-, αλλά και η έλλειψη μεταπτυχιακών προγραμμάτων δημιουργούσε μία αδιέξοδη συνθήκη για όσους-ες ήθελαν να εμβαθύνουν τις σπουδές τους. Η κατεύθυνση σε ακαδημαϊκά ιδρύματα της βορειοδυτικής Ευρώπης, των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής και του Καναδά, αποτελούσε έναν μονόδρομο.

Στην Ελλάδα του 21ου αιώνα, όμως, όπου κάθε γεωγραφική περιφέρεια διαθέτει πλέον ποικίλα πανεπιστημιακά τμήματα με αρκετά δωρεάν μεταπτυχιακά προγράμματα σπουδών καθιστούν την εκπαιδευτική κινητικότητα ως ένα εξαιρετικά επίκαιρο φαινόμενο, το οποίο μάλιστα καταγράφει σημαντικά ανοδικές τάσεις. Η παγίωση της ανεργίας σε υψηλά ποσοστά, η υποχρηματοδότηση και η υποστελέχωση των ελληνικών ακαδημαϊκών ιδρυμάτων, καθώς και η εδραίωση της νεοφιλελεύθερης οπτικής για συνεχή εξειδίκευση αποτελούν βασικούς παράγοντες ενίσχυσης του φαινομένου της εκπαιδευτικής κινητικότητας. Όλοι αυτοί οι παράγοντες, οι οποίοι είναι απόρροια της οικονομικής λιτότητας που έχει επιβληθεί στην Ελλάδα ήδη από το 2011, ώστε θεωρητικά «να απαλλαγεί από τις παθογένειες που την ταλανίζουν», όπως για παράδειγμα τα φαινόμενα των πελατειακών σχέσεων και της φοροδιαφυγής, δημιουργούν μία συνθήκη χωρίς πολλές και αξιόλογες μελλοντικές προοπτικές. Αυτή η συνθήκη σε συνδυασμό με την εδραιωμένη πεποίθηση ότι η εμπειρία του εξωτερικού -στην προκειμένη περίπτωση οι σπουδές στο εξωτερικό- μόνο κάτι το θετικό μπορεί να προσφέρει στο υποκείμενο που βιώνει

αυτή την εμπειρία, συντηρούν την τάση να προτιμάται το εξωτερικό για σπουδές και εργασία. Ωστόσο, δεν γίνεται να παραβλεφθούν διεθνείς συγκυρίες, όπως το Brexit, οι οποίες επηρεάζουν σε σημαντικό βαθμό τις κατευθύνσεις των μεταναστευτικών ροών, αλλά και συλλήβδην το φαινόμενο της κινητικότητας. Επιπροσθέτως, οι εμπειρίες μέσω προγραμμάτων ανταλλαγών, όπως το Erasmus, μπορούν να αποτελέσουν καταλυτικό ρόλο τόσο στην απόφαση για μετακίνηση όσο και στην επιλογή συγκεκριμένου τόπου και πανεπιστημίου, όπου θα υλοποιηθεί η κινητικότητα.

Η μετακίνηση των ανθρώπων σε ένα μη οικείο περιβάλλον συνεπάγεται και με μία τριβή με υποκείμενα και συνήθειες της ετερότητας. Η αλληλεπίδραση αυτή, όπως φάνηκε σε αρκετές περιπτώσεις, επιφέρει κάποιες εθνοτικές στερεοτυπικές απεικονίσεις για τις διαφορετικές πολιτισμικές συνήθειες και πρακτικές των Άλλων υποκειμένων, αλλά και προκαταλήψεις για το πώς είναι αυτά τα Άλλα υποκείμενα. Ο στερεοτυπικός λόγος που αναδύεται σε τέτοιες περιστάσεις είναι απόρροια του τρόπου συγκρότησης και θέασης των εθνοτικών ταυτοτήτων των ίδιων των υποκειμένων, που δημιουργούν και αναπαράγουν εθνικοτικούς στερεοτυπικούς λόγους.

Στην προκειμένη περίπτωση, πρόκειται για υποκείμενα που έχουν μεγαλώσει και έχουν διαμορφώσει τις απόψεις τους σε μία χρονική συγκυρία μετάβασης από μία περίοδο ευμάρειας σε μία περίοδο οικονομικής, κοινωνικής, πολιτικής και πολιτισμικής κρίσης. Πρόκειται, δηλαδή, για υποκείμενα που μέσω αφηγήσεων από τα οικεία πρόσωπά τους και από γενικότερες αναπαραστάσεις, έχουν μεγαλώσει με μία εθνική συνείδηση ότι είναι κακέκτυπα ενός ένδοξου και μακραίωνου παρελθόντος και οι τρέχουσες συνθήκες στις οποίες βρίσκεται η χώρα τους δεν είναι αυτές που αξίζουν να βιώνουν. Παρόλα αυτά, ενώ όλο αυτό το αφήγημα τροφοδοτεί

την εθνική τους συνείδηση, ταυτοχρόνως εκφράζουν συναισθήματα κατωτερότητας συγκριτικά με τις χώρες της βορειοδυτικής Ευρώπης, τις οποίες, όμως, ενώ τις θαυμάζουν για την οικονομική τους ανάπτυξη, ταυτοχρόνως παρατηρούν κριτικά τον τρόπο ζωής τους και ειδικότερα της διασκέδασής τους. Ωστόσο, το γεγονός ότι οι συνομιλητές-τριες μου βρίσκονται σε μία εποχή που κυριαρχεί η τάση της πολιτικής ορθότητας ωθεί ορισμένα υποκείμενα σε μία αυτοκριτική όταν εκφράζουν προκαταλήψεις, ενώ άλλα στο να αποκρύπτουν τις στερεοτυπικές προσλήψεις που έχουν, ώστε να μην στιγματιστούν ως υποκείμενα με ακραίες πεποιθήσεις. Μολονότι, όμως, οι συνομιλητές-τριες μου εξέφρασαν διάφορες προκαταλήψεις για τους Άλλους-ες, στην μεγάλη τους πλειοψηφία ένα βασικό κίνητρο για να επιτελέσουν αυτή την κινητικότητα ήταν η επιθυμία για γνωριμία και επαφή με υποκείμενα και στοιχεία της ετερότητας.

Η εγκατάσταση σε μία άγνωστη και γεωγραφικά απομακρυσμένη περιοχή από το comfort zone που έχουν δημιουργήσει οι συνομιλητές-τριες μου στην χώρα προέλευσής τους, δημιουργεί ένα συναίσθημα νοσταλγίας για τον παρελθοντικό τρόπο ζωής τους. Η έλλειψη πραγματικής -και όχι ψηφιακής- επαφής με τα οικεία τους πρόσωπα, καθώς και η μη δυνατότητα βίωσης καθημερινών πολιτισμικών συνηθειών, όπως για παράδειγμα στο πεδίο της διατροφής, ωθεί τα υποκείμενα σε αυτό το συναίσθημα. Αρκετές φορές αυτό το αίσθημα μπορεί να διαδραματίσει καθοριστικό παράγοντα στη διαδικασία της κινητικότητας, καθώς είτε μπορεί να συμβάλλει στην επιστροφή των υποκειμένων στην πρότερη κατάστασή τους, δηλαδή της επανεγκατάστασης τους στην χώρα καταγωγής τους, είτε στην επιθυμία για συχνές μετακινήσεις, ώστε να μην λησμονηθεί ο πρότερος τρόπος ζωής τους. Έτσι, γίνεται αντιληπτό πόσο καθοριστικό ρόλο κατέχουν τα συναισθήματα των ανθρώπων,

καθώς μπορεί να επηρεάζουν τον τρόπο θέασης μίας υφιστάμενης κατάστασης και ενδέχεται να επιφέρουν μία εκ νέου κινητικότητα.

Κλείνοντας, συνειδητοποιώ ότι νέοι άνθρωποι με διαφορετικά βιώματα και σημεία εκκίνησης επιλέγουν να μετακινηθούν σε μία άλλη χώρα, έχοντας την πεποίθηση ότι η κινητικότητα αποτελεί μία προνομιακή συνθήκη και ότι με αυτή τους την επιλογή εκτός των θετικών στοιχείων που θα αποκομίσουν, θα αποφύγουν, εντέλει, ένα επισφαλές μέλλον. Ο τρόπος θέασης που έχουν για τους-τις Άλλους-ες είναι ενδιαφέρον όχι μόνο για να εμπεδωθούν τα στερεότυπα που τους κατακλύζουν, αλλά κυρίως για να ιδωθεί ο τρόπος συγκρότησης της δικής τους ταυτότητας. Το γεγονός ότι εγκαθίστανται σε έναν νέο τόπο δεν σημαίνει απαρέγκλιτα ότι δεν θα νοσταλγούν τον πρότερο τρόπο ζωής τους, ανεξαρτήτως της επιθυμίας τους για διαφυγή -προσωρινή ή μόνιμη- από αυτή τη συνθήκη.

Ως προς μελλοντικούς ερευνητικούς προβληματισμούς θα ήταν αρκετά ενδιαφέρον να ερευνήσει κανείς τι είδους προοπτικές εντέλει προσφέρει μία τέτοια κινητικότητα, καθώς και εάν επέφερε κάποια άλλη, άλλου είδους, κινητικότητα και εάν ναι, τότε σε ποιον τόπο. Όλα αυτά, όμως, πάντα υπό το πρίσμα των βιωμάτων των υποκειμένων, των συσχετίσεων που δημιουργούν με άλλους ανθρώπους και των συναισθημάτων που τους κυριεύουν.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Adler, E. S. & Clark, R. (2018). *Κοινωνική Έρευνα: Μια ξενάγηση στις Μεθόδους και στις Τεχνικές*. Θεσσαλονίκη: Τζιόλα.
- Amit, V. (2010). Student Mobility and Internationalisation: Rationales, Rhetoric and ‘Institutional Isomorphism’. *Anthropology in Action*, 17(1), 6-18.
- Amit, V. (2015). Circumscribed cosmopolitanism: travel aspirations and experiences. *Identities: Global Studies in Culture and Power*, 22(5), 551-568.
- Anderson, B. (1997). *Φαντασιακές κοινότητες*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Ange, O. & Berliner, D. (2014). Introduction: Anthropology of Nostalgia - Anthropology as Nostalgia. Στο O. Ange & D. Berliner (Επιμ.). *Anthropology and Nostalgia* (σελ. 1-16). New York: Berghahn Books.
- Aretov, N. (2012). Balkan variations of Orientalism and Occidentalism. *Culture*, (3), 89-99.
- Atia, N. & Davies, J. (2010). Nostalgia and the shapes of history. *Memory Studies*, 3(3), 181-186.
- Bissell, W. C. (2005). Engaging Colonial Nostalgia. *Cultural Anthropology*, 20(2), 215-248.
- Cairns, D. (2014). *Youth Transitions, International Student Mobility and Spatial Reflexivity: Being Mobile?*. London: Macmillan Publishers.

Campbell, B. (2017). The Gods of the Hunt: Stereotypes, Risk and National Identity in a Spanish Enclave in North Africa. *Anthropological Journal of European Cultures*, 26(2), 127-151.

Casey, E. S. (1987). The world of nostalgia. *Man and World*, 20(4), 361-384.

Collins, F. L. (2008). Bridges to learning: International student mobilities, education agencies and inter-personal networks. *Global Networks*, 8(4), 398-417.

Γαζή, Ε. (2008). Η «ιστορία των υπάλληλων τάξεων»: (Subaltern history). *Εντός εποχής*, 26, 6.

Γαζή, Ε. (2015). Μεταπλάσεις της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας και ταυτότητας στη μεταπολίτευση. Στο Μ. Αυγερίδης, Ε. Γαζή & Κ. Κορνέτης (Επιμ.). *Μεταπολίτευση: Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων* (σελ. 246-260). Αθήνα: Θεμέλιο.

Delanty, G. (2016). *Επινοώντας την Ευρώπη*. Αθήνα: Αισίνη.

Deltsou, E. (2011). Greece, the Balkans and Europe in Anthropology. Στο V. Nitsiakos, I. Manos, G. Agelopoulos, A. Angelidou & V. Dalkavoukis (Επιμ.). *Balkan Border Crossings: Second Annual of the Konitsa Summer School* (σελ. 45-61). Berlin: Lit-Verlag.

Herzfeld, M. (1984). The Horns of Mediterraneanist Dilemma. *American Anthropological Association*, 11(3), 439-454.

Herzfeld, M. (1992). *The Social Production of Indifference: Exploring the Symbolic Roots of Western Bureaucracy*. Chicago: The University of Chicago Press.

Herzfeld, M. (1998). *Η Ανθρωπολογία μέσα από τον Καθρέφτη: Κριτική εθνογραφία της Ελλάδας και της Ευρώπης*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Herzfeld, M. (2007). Small-Mindedness Writ Large: On the Migrations and Manners of Prejudice. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 33(2), 255-274.

Herzfeld, M. (2016). *Πολιτισμική οικειότητα: Κοινωνική ποιητική στο έθνος-κράτος*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Holtzman, J., D. (2006). Food and Memory. *The Annual Review of Anthropology*, 35, 361-378.

Jouhki, J. & Pennanen, H. R. (2016). The Imagined West: Exploring Occidentalism. *Suomen Anthropologi*, 41(2), 1-10.

King, R. (2002). Towards a New Map of European Migration. *International Journal of Population Geography*, 8, 89-106.

Kirtsoglou, E. (2020). Anticipatory nostalgia and nomadic temporality: A case study of chronocracy in the crypto-colony. Στο E. Kirtsoglou & B. Simpson (Επιμ.). *The Time of Anthropology: Studies of Contemporary Chronopolitics* (σελ. 159-186). London: Routledge.

Κράββα, Β. (2003). Τροφή και Ταυτότητα: Η περίπτωση των Εβραίων της Θεσσαλονίκης. *Εθνολογία*, 10, 81-98.

Lems, A. (2016). Ambiguous longings: Nostalgia as the interplay among self, time and world. *Critique of Anthropology*, 36(4), 419-438.

Λαλιώτου, Ι. (2016). Μεταποικιακή συνθήκη και Ιστορία. Στο Α. Αθανασίου (Επιμ.), *Αποδομώντας την Αυτοκρατορία: Θεωρία και πολιτική της μεταποικιακής κριτικής* (σελ. 73-96). Αθήνα: Νήσος.

Λαμπριανίδης, Λ. (2011). *Επενδύοντας στη φυγή*. Αθήνα: Κριτική.

- Moyse, F. Brasseur, P. & Scuto, D. (2006). Luxembourg. Στο R. Baubock, E. Ersboll, K. Groenendijk & H. Waldrauch (Επιμ.). *Acquisition and Loss of Nationality, Volume 2: Country Analyses: Policies and Trends in 15 European Countries* (σελ.367-390). Amsterdam: Amsterdam Press University.
- Μπακαλάκη, Α. (2000). Γευστικά ταξίδια. Συναντήσεις και διακρίσεις. Στο Ρ. Κανταντζόγλου & Μ. Πετρονώτη (Επιμ.). *Όρια και Περιθώρια: Εντάξεις και Αποκλεισμοί* (σελ. 67-89). Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Μπονάρου, Χ. (2012). *Οπτικός πολιτισμός και τουρισμός: Αναπαραστάσεις της Ελλάδας στις τουριστικές καρτ ποστάλ*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Papataxiarchis, E. (2013). Shaping modern times in Greek family: a comparative view of gender and kinship transformations after 1974. Στο Α. Dialla & Ν. Maroniti (Επιμ.). *State, Economy, Society: 19th-20th centuries* (σελ. 217-244). Athens: Metaichmio.
- Perkins, R. & Neumayer, E. (2014). Geographies of educational mobilities: exploring the uneven flows of international students. *The Geographical Journal*, 180(3), 246-259.
- Petridou, E. (2001). The Taste of Home. Στο D. Miller (Επιμ.). *Home Possessions: Material Culture behind Closed Door* (σελ. 87-107). Oxford: Berg.
- Ploner, J. (2017). Resilience, Moorings and International Student Mobilities- Exploring Biographical Narratives of Social Science Students in the UK. *Mobilities*, 12(3), 425-444.
- Παπανικολάου, Δ. (2020). *Κάτι τρέχει με την οικογένεια: έθνος, πόθος και συγγένεια την εποχή της κρίσης*. Αθήνα: Πατάκη.

Robson, C. (2010). *Η έρευνα του πραγματικού κόσμου: Ένα μέσον για κοινωνικούς επιστήμονες και επαγγελματίες ερευνητές*. Αθήνα: Gutenberg.

Shore, C. & Wright S. (1999). Adult Culture and Anthropology: Neo-Liberalism in British Higher Education. *The Journal of the Royal Anthropological Institute*, 22(5), 557-575.

Smith, L. & Campbell, G. (2017). 'Nostalgia for the future': memory, nostalgia and the politics of class. *International Journal of Heritage Studies*, 23(7), 612-627.

Strohl, M. (2019). On Culinary Authenticity. *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, 77(2), 157-167.

Σερεμετάκη, Ν. (1996). Η Μνήμη των Αισθήσεων, Μέρος Ι: Σημάδια του Εφήμερου. Στο Ν. Σερεμετάκη (Επιμ). *Παλινόστηση Αισθήσεων: Αντίληψη και Μνήμη ως Υλική Κουλτούρα στη Σύγχρονη Εποχή* (σελ. 29-63). Αθήνα: Λιβάνης.

Σωτηρόπουλος, Δ. Α. (2013). Πελατειακές σχέσεις και νέες μορφές πολιτικής συμμετοχής: Μια δύσκολη συμβίωση. Στο Κ. Ροζάκου & Ε. Γκαρά (Επιμ.). *Ελληνικά Παράδοξα: Πατρωνία, Κοινωνία Πολιτών και Βία* (σελ. 145-172). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Theodossopoulos, D. (2003). Degarding Others and Honouring Ourselves: Ethnic Stereotypes as Categories and as Explanations. *Journal of Mediterranean Studies*, 13(2), 177-188.

Tran, L. T. (2016). Mobility as 'becoming': a Bourdieuan analysis of the factors shaping international student mobility. *British Journal of Sociology of Education*, 37(8), 1268-1289.

Τσιώλης, Γ. (2014). *Μέθοδοι και τεχνικές ανάλυσης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα*. Αθήνα: Κριτική.

Van Mol, C. (2014). *Intra-European Student Mobility in International Higher Education Circuits: Europe on the Move*. London: Palgrave Macmillan.

Φωτόπουλος, Ν. (2015). Κινητικότητα, εκπαίδευση, απασχόληση και το φαινόμενο του «brain drain»: στοιχεία από την Ελλάδα και την Ευρώπη. Στο Δ. Μιχαήλ & Α. Χρήστου (Επιμ.). *Ενδο-ευρωπαϊκή νεανική κινητικότητα/μετανάστευση στην εποχή της οικονομικής κρίσης: Διεπιστημονικές προσεγγίσεις* (σελ. 139-170). Θεσσαλονίκη: Κ. & Μ. Αντ. Σταμούλη.

Ψαρρού, Ν. (2005). *Εθνική Ταυτότητα στην Εποχή της Παγκοσμιοποίησης*. Αθήνα: Gutenberg.